Nr 3–4 2005

Oknytt

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Oknytt

Nr 3–4 2005 Årg. 26

Johan Nordlander-sällskapets tidskrift

Redaktör: Tuuli Forsgren
Biträdande redaktör: Sigurd Nygren

Redaktionskommitté: Lars-Göran Tedebrand (ordf.), Heidi Hansson, Sven Schylberg, Peter Sköld och Hans Lindblad

Manuskript till Oknytt, samt böcker, tidskrifter och uppsatser som önskas anmälda, kan insändas under adress:
Tuuli Forsgren, Albäcksgatan 36 I, 852 35 SUNDSVALL
E-post: tuuli.forsgren@finska.umu.se

Adressändringar och bokbeställningar sänds till:
Sigurd Nygren, Måttgränd 80, 906 24 UMEÅ eller
sigurd.nygren@ersboda.ac

Medlemskap i Johan Nordlander-sällskapet kan vinnas genom erläggande av årsavgiften, från 2004 200 kronor, till sällskapets postgiro 439 25 05–6. Privatpersoner kan vinna ständigt medlemskap genom erläggande av en engångssumma motsvarande tio gånger aktuell årsavgift, dvs. f.n. 2 000 kronor. Medlemmarna erhåller tidskriften *Oknytt*.

Omslagsbilden: "Crossing the Arctic Circle 'homeward bound' " är bildtext till denna illustration i *Try Lapland* av A.H. Hutchinson, London 1870, mellan s.98 och s.99. Okänd illustratör.

Produktion: Gigraf
Tryckt av Grafikerna Livréna i Kungälv AB, 2005
ISSN 0349-1706
Johan Nordlander-sällskapet, Umeå 2005

ANITA SALOMONSSON

Något om bakgrunden till romanen *Armade cykel*

Historien får sin början en sommardag någon gång på tjugotalet, då Hjalmar, en av pappas många bröder, i en priskurant får syn på en velociped av märket Nordstjerna. Han slungas ur sin bana, begäret väcks, livshungern, aldrig har han ägt något enbart till glädje och lyst. Han köper den på avbetalning hos klockmakaren i byn, min morfar, som också var postföreståndare och hade en del förtroendeuppdrag i byn.

Det skulle han förstås inte ha gjort, fattig och utarmad som han var. Den kostade 129 kronor och några ören, en summa som för många småbrukare utgjorde en hel årslön. Men han växte en bit, sådan är kommersialismen, en farlig bit, han hade lyft sig själv i håret och utmanat sin omgivning. Kanske väckte han både avund och beundran där han drog fram. Utan att veta det balanserade han på en knivsegg, förhävelsen, den gruvligaste av alla synder lurade i grönskan.

Många år senare var det min bror Kurt som förhävde sig. Han bytte ut den så vanliga unicaboxen mot en papperspåse och väckte hat och förbittring i arbetarbussen.

Som barn funderade jag ofta på Hjalmar. Ett par gånger i veckan cyklade han förbi vårt hem i utkanten av byn och satte min fantasi i rörelse. Många var annars de som under årens lopp passerade vårt köksfönster, kom in och hälsade, drack kaffe eller en skopa vatten. Men inte Hjalmar. Han vände konsekvent bort blicken. Såg olycklig och ensamgjord ut. Det var

cykelns fel, sa mamma. Han hade inte kunnat betala den.

För ett antal år sedan blev jag påmind om Hjalmar och hans oblida öde. Av en slump kom jag att titta i en släktforskares anteckningar och såg till min häpnad att våra farföräldrar haft två ar att leva på. Två ar! Det hade jag inte vetat och underligt nog aldrig funderat över. Farfar, puckelryggig, vrång till sinnes och klassad som inhyseshjon, hade fått göra hundra dagsverken för denna lilla jordbit. Detta samtidigt som en bonde i Sidbergsliden, där både Hjalmar och pappa slitit som drängar, ungefär samtidigt tycks ha köpt 164 hektar. Det var verkligen omtumlande att tänka sig och ett nytt ljus föll över Hjalmar. Jag såg honom nu i ett annat skimmer och började intressera mig för de händelser och omständigheter som kunde ha fått honom på fall.

Då inga ägor fanns att avstycka valde flertalet av hans syskon, som alla verkar ha varit skickliga i hantverk, pälssömnad och snickerier, att lämna byn. En bror avreste till Amerika, en till Kiruna, en syster och ännu en bror till Stockholm. Hjalmar, yngsta systern och min pappa blev kvar. Då uppstod den fråga som kanske mest kom att intressera mig. Hur kändes det att bli kvar? Hur kändes det att överösas med brev och vykort från syskonen som vågat språnget? Som tagit sig för? Hur kändes det när den stora världen trängde sig på? Rämnade väggarna? Var rädslan större än nyfikenheten? Och hur, tänkte jag, hur mycket mod, dumdristighet eller hänsynslöshet behövde en amerikaresenär?

Hur kändes det när något syskon hälsade på hemma, hade råd med reskläder, tågbiljetter, resväskor och vidbrättade hattar?

En annan fråga som kom upp var barnlösheten. Hur kändes det när de flesta stugor rymde stora barnkullar? Sorgesamt och tomt säkert. Som andra ville man vara då som nu, inte avvika. Fick man för många barn kommenterades även det. "Nu jer hon väl barnut igen", kunde man i försmädlig ton

säga i affären om den som en gång för mycket bar magen i vädret.

Jag ville göra en jämförelse mellan förr och nu. Men mest ville jag komma Hjalmar in på livet.

Precis som sina bröder var han tjurskallig och ordknapp. Knappt sa han mer än jå och na. Men hur mycket kärlek och omsorg hade han fått? Rätt lite, kan man förmoda, redan i sexårsåldern hade han hunnit uppleva tre yngre sykons tragiska bortgång. Difteri enligt vad jag hört och långvarig svält. Vem hade haft tid med honom? Han fick bli en hämmad, frusen och tragisk gestalt. Men inte helt igenom. En liten vrå i hans hjärta överlevde tack vare Frida, jordbiten hon förde med sig, och så den armade cykeln.

Som de flesta människor jag minns från den här tiden var han inåtvänd, tillbakadragen och mycket behärskad. Men han förhävde sig. En priskurant väckte hans begär. Svultet roffade han åt sig lite frihet och trampade många mil. Skynda dig Hjalmar, tänkte jag medan jag skrev, snart kommer straffet. Mjödvattnet, Lappvattnet, Renfors, Renbergsvattnet. Hjoggböle, vägarna som där går och Vallen och Lövånger. Tills kravbrevet kom och skulden och skammen.

Då vände han sårat ryggen till, tog andra vägar om det gick och tittade bort. Skar av alla band till klockmakarn och hans släkt. Gick nästan förlorad "deri Bodders", men överlevde.

Att vara "deri Bodders" var i min barndom ingenting ovanligt. Jantelagen slog oss ständigt i huvudet. De flesta av oss hade någon gång varit där. Förstummats, tjurnat till. Om man sårats eller kränkts, om man utsatts för nesa och orättvisor så var familjen "Bodders", ja, vi tänkte oss en familj, enda räddningen. "Pöbbes" har det hetat på sina håll och Påtamyra. Man flydde till vedboden, vindsrummet eller skogen, frossade en stund i ilska och självömkan och var sedan sin egen själsuttolkare och sin egen trösterska. Mognade en bit och återvände efter en stund med förnyad styrka till livet.

Man hade stor respekt för den som var "deri Bodders". Sömmerskan i byn, oslagbar i konsten att skarva och av just ingenting få till en golfbyxa eller en examensklänning, var rätt ofta där utan att någon påtalade eller såg ner på henne. Öppnade hon inte dörren som avtalat var, gick man lugnt därifrån och återvände en annan gång. Då hade hon repat sig, sömmerskan, och var munter och trivsam.

En viss försiktighet var nog trots allt att rekommendera. Om man stannade för länge kunde man mögla invärtes. Hjalmar låg illa till, mögelrosorna hade nog börjat slå rot, tills en liten flicka med röda stövlar kom och befriade honom. Kom Hjalmar, sa hon bara, för så var det ofta, att endast ett barn kunde hantera nyckeln till "Bodders".

MARGARETA GRAFSTRÖM

”Ut i världen att söka lyckan” – ett stycke 1700-tal

Olof Abrahamsson Grafström, som i början av 1700-talet skulle ut i världen för att söka lyckan, föddes i november 1695 i byn Gräfte i Stöde socken i Medelpad. Det här året inleddes de värsta nödåren i mannaminne, de tre s.k. svartåren, som särskilt för Finlands befolkning blev oerhört svåra.

Åren 1706–08 var Olof elev vid Trivialskolan i Härnösand och elva år gammal.[1] Även om han kunde katekesen ”väl utantill”, så kunde han sannolikt inte skriva så fina julbrev till sin pappa, som kronprinsen Karl (XII) präntade till sin far på Stockholms slott redan i sjuårsåldern.[2] Den här hälsningen hade Karl XI fått av sin lille son 20 år tidigare: ”Min kiäre Pappa önskar Jagh en frögdefull Juul, och ett godt Nytt Åhr, med mycken Lycko och Nådh af Guud. Carolus.” (RA: Kungl. Handskriftssamlingen.)

Mellan Stöde i Medelpad och Säbrå i södra Ångermanland har det sedan lång tid funnits starka förbindelser. Varje vår i början av 1600-talet kom mönsterskrivaren Ingemar Jönsson från Stöde till Säbrå prästgård för att hålla mönstring med socknens pojkar.[3] Det var den unge Gustav II Adolf som behövde soldater till sin armé. Efter det 30-åriga krigets slut inrättades båtmanskompanier i Ångermanlands/Medelpads kustlandskap.[4] I den grafströmska släkten har det funnits många båtsmän och bondeskeppare. I antavlan förekommer namn som Torvigg, Holm och Stack. Även lille Olof Grafströms faddrar var båtsmän. Skepparna i Härnösand gjorde

varje sommar några resor till Stockholm för sina redares räkning med brädlaster och tog i retur bl.a. salt, spannmål, kryddor och risgryn.

Lille Olof Abrahamsson Grafström i Gräfte föddes 1695, samma höst som hans blivande svärfar, Jonas Persson Bure seglade till Stockholm med en gammal skuta för att hämta hem 400 tunnor spannmål och ärter för redaren Nils Blancks i Härnösand räkning.[5] Jag ska inte här berätta om alla de äventyr han och hans besättning på fem man råkade ut för under en förskräcklig höststorm, när skutan slutligen gick i kvav vid finska kusten. Miltals ifrån kom finnar för att få köpa spannmål. Skepparen och hans besättning måste ta sig hem till Härnösand över Torneå. Hemma väntade Bures hustru Kerstin på sin make. De bodde i ett hus på Mellanholmen, som enligt 1699 års karta låg ungefär där gamla biblioteket nu ligger.[6] Där kunde Kerstin se när bron vindades upp för skutor som skulle genom kanalen.[7]

Jag vet inte vilket yrke Olof ägnade sig åt, när han kom till Härnösand, sannolikt blev han båtsman, men 25 år gammal får han i alla fall burskap i staden. I god för honom går snickaren och bildhuggaren Måns Gran och borgaren Erik Genberg.[8] Det var Måns Gran som 1730 för Säbrå kyrka tillverkade den predikstol, som 1784 skänktes till Häggdångers kyrka, sedan biskopen i Säbrå, Eric Hesselgren, beställt en ny, stiligare och mer guldförgylld till sin kyrka än den som fanns där.

År 1719 fick Olof alltså burskap och samma år gifte han sig med sin Kerstin, dotter till skepparen Jonas Persson Bure. Denne skeppare hade ytterligare en dotter. Hon hette Brita och gifte sig också hon med en ung man från Stöde. Han hette Sven Gravelius, var kusin till Olof och blev komminister i Anundsjö.

Eftersom Olof blev borgare 1719, beställde jag in 1719 års dombok på landsarkivet i Härnösand och där stod det så lustigt om vår Olof, att han ansökte om att bli borgare för han

"tänkte gifta sig med en borgardotter".[9] Eftersom ryssarna brände hela Härnösand 1721 finns inte några kyrkböcker kvar från den här tiden utom en räkenskapsbok, men jag hade en sådan tur att även Kerstin var omnämnd i domboken 1719. Här följer historien:

> Rådman And. Öman tilltalte Per Ulf för ett lisspund ohäcklat lin, som rådman Öman köpt af Per Ulf uti Ulfwiks by i Säbro Sn och gaf därföre 24 daler kmt. Ulf förde så linet hem, dock följde rådman Öman Per Ulf, men när de kommo i Bonsiöbacken [vägen över Saltvik fanns inte då] gick slädan sönder, då rådmannen Öman måste gå [till fots] men Per Ulf körde slädan hem, söndrig, dock linet uti, som var hopbundet i 2ne knippen. Ulf körde fort, så att rådman Öman som med handelsman Nordström efter gick, hinte intet upp Ulf förr än han kom till Sahl. [=salig] Jonas Buhres dotter Kierstin Jonsdotter på Holmen, vilken han linet tillställte [=gav] och när rådman Öman kom bad han Buhres dotter bära hem linet till sig, då linet vid oppvägande ej befanns mera än 14 marker, så att sex marker var borta. Ulf samtyckte det vilja betala och så wida Buhres dotter sade, "då Ulf kom körandes satt linhällorna ner under slädan och det af owålighet", pålades Ulf betala till rådman Öman desse 6 marker lin efter Wärde med 7 daler 6 öre kmt.[10]

Olof fick som liten vara med om de ruskiga nödåren på 1690-talet och han förlorade också tre små syskon under dessa år. Men 1720 föds nu i Härnösand hans son "Lill-Abbe", Abraham efter sin farfar. Sonen är knappt ett år gammal, när familjen måste fly till skogs. Ryssarna bränner Härnösand. Hela staden stod i lågor på pingstaftonen 1721 och i landskapet brändes över 800 gårdar. Vilken dramatik! Det finns ögonvittnesskildringar från de här dagarna, rena deckarromaner-

na. I Säbrå biskopsgård bodde då biskop Göran Wallin. Dennes dotterson Erik Arbin var nio år och han skrev ner sina minnen.[11]

Jag har funderat mycket på var alla härnösandsfamiljer bodde, innan man hunnit bygga upp nya hus igen. Naturligtvis fick man tränga ihop sig hos släkt och vänner i fäbodar, men ändå... Jag vet att systrarna Kerstin och Brita bodde i Stockholm med sina små barn i fyra år, kanske hos släktingar. Hur jag vet det? Jo, en god vän frågade om jag läst en dombok från Själevad 1731. Där fann jag skrivet, att vår Olof krävde sin svåger Sven Gravelius på en summa pengar, som dennes hustru Brita lånat av systern Kerstin "medan de var i Stockholm".[12] Sven tyckte att det var bra sent att efter flera år komma med krav på återbetalning. Brita hade dött redan 1724 och Sven hade gift om sig och nu fick inte vår Olof längre vara förmyndare för Svens son Nils utan det skulle den mera närboende nye svågern vara. Eftersom det var ett förtroendeuppdrag att vara förmyndare, tog Olof troligen förändringen ganska hårt.

Ryssarna brände ju otroligt mycket i Härnösand 1721 men härnösandsborna lyckades i förväg gömma kyrkans dyrbarheter. Som ovan nämnts hann man inte rädda några kyrkböcker men en viktig bok räddades dock, nämligen kyrkans räkenskapsbok. I den fanns det antecknat vilken summa man betalat för att få en gravplats och hur mycket man betalat för klockringningen efter sina döda. Det var stor prisskillnad på att låta klockaren ringa i de stora klockorna, när någon storpamp gått bort, och på ringning i den lilla klockan, när små barn dött. Kyrkans bårkläden kunde vara dyra. Att hyra ett bårkläde av sammet var en stor utgift, som endast de besuttna kunde kosta på sig. I kyrkans räkenskapsbok såg jag att Olofs svärfar skepparen dött redan 1716.[13] Det är möjligt att Olof arbetade för honom, men eftersom jag inte hade funnit Olof i någon mantalslängd, trodde jag länge, att han var båtsman.

Båtsmän var ju befriade från skatt. Strax innan denna artikel skulle gå i tryck, fann jag en uppgift i Härnösands stadsarkiv, som visar att åtminstone 1723 var Olof snickare. I arkivet fanns en byggnadsräkning som löd "Uphandlat af borgaren Olof Grafström, 6 daler för taktäkning på arresthuset".[14]

Hur kan jag veta att Olof gifte sig med skeppar Bures dotter Kerstin 1719, när jag inte sett någon vigselbok från det året? Kyrkböckerna var ju förstörda. Naturligtvis började man föra nya böcker på 1720-talet (ca 1727), men inte förrän 1733 dyker namnet Kerstin Jonsdotter Bure upp och då på grund av en märklig händelse, som antecknats. Olof och Kerstin hade redan några barn enligt de nya böcker som så småningom skrevs och nu skulle Kerstin nedkomma igen. I födelseboken står det att en liten son föddes, han fick namnet Anders (ett släktnamn från Medelpad), men tragiskt nog bar Kerstin på trillingar. "Samma dag blef modern död och hade där nu tvenne barn i lifvet qvar, som ej kunde födas, men dess moders lif måste blifva deras graf evinnerliga. Jer. 20:18 Hwi är jag dock utur moderlifvet framkommen at jag sådan jämmer och hjertans sorg se måste?" Vilket oerhört lidande förlossningen måtte ha varit för denna 36-åriga kvinna.

Den lille nyfödde gossen Anders klarade sig, så sannolikt fanns det i byn en nybliven mor som kunde ge Anders di. Olof gifte om sig inom ett år med Kerstin Persdotter af Lindom. Jag tycker namnet låter så vackert och Lindom är en vacker by i Häggdånger vid Kyrksjön.

Lill-Abbe, Olofs äldste son, hade nu hunnit bli 13 år, men ett par av hans småsyskon togs om hand av en gudfar i Sundsvall. Systern Märeta blev sedan gift med en färgargesäll vid namn Erik Bill i den staden. Hon blev anmoder till prosten Bill i Säbrå, om vilken det går många roliga historier. Denne prost var morfar till Hugo Theorell, nobelpristagaren. Innan Bill blev prost i Säbrå, var han komminister i Viksjö och den prästgård hans stora familj bodde i där står idag på Mur-

berget (Länsmuseet i Härnösand) ovanför den stenkyrka, som är en replik av Hackås kyrka.

Olof och hans nya hustru fick sju barn av vilka tre pojkar gick till sjöss. Jag tror att Olof inte så lätt kunde glömma sin första hustru och kanske älskade han sin förstfödde son lill-Abbe så mycket att han just därför ville att hela hemmanet på sju seland skulle gå odelat till denne. Men Kerstin av Lindom med det vackra namnet var grälsjuk. Ideligen ansätter hon sin make Olof – hur ska det gå med mina barn om inte de också får ärva hemmanet, ska de äta nådebröd hos n'Abbe? Du begrip fäll att du måste ordna för dom också. I ett sockenstämmoprotoll från 1754 upptas två och halv sida av detta, "om bitterhet och osämja samt olåt sinsemellan – deras gudlösa och ägta makar högst oanständiga lefwerne." Olof ansåg att hustrun var snål med maten och förolämpade honom, men grannarna sade att felet var att hennes äldste son inte skulle få tillträda hemmanet. Grannarnas vittnesmål nedtecknades på följande vis: "Hela denna vecka hade hörts rop ifrån dem, att de rustat och dundrat i häbbäret, men de visste ej om de slagits."[15] Stämman under ledning av biskop Olof Kiörning beslöt, att eftersom det inte hjälpt med förmaningar skulle Grafström i Heljom få plikta en söndag med stockstraff. Men "de äldsta bad i all ödmjukhet att Grafström på annat sätt kunde försonas". Han kunde väl få arbeta för kyrkan eller skänka pengar. De intygade också att han levt tyst och stilla efter tillsägelsen, men biskopen tyckte ändå, att han en tid skulle "sättas på prov". Biskop Kiörning var en stor despot och han hade nyligen tillträtt stiftet och ville sannolikt statuera ett exempel på hur det kunde gå om man inte levde efter kyrkolagen. Vår Grafström slapp i alla fall sitta i stocken och bli begabbad av storhopen.

Olof hade fem barn i första giftet och sju i det andra. Nu blev det så att hemmanet på sju seland delades mellan de båda äldsta sönerna, Abraham i första och Per i andra giftet,

något som framgår av storskifteshandlingar 1772. Äldste sonen i det andra giftet hade fått namnet Per efter sin morfar, far till Kerstin i Lindom. Abraham och Per fick således 3 och 1/2 seland var.

Olofs äldste son Abbe gifte sig först vid 34 års ålder. En stor sorg drabbar hela familjen, inklusive farfar Olof, då Abbes lille son drunknar i ån 1758, bara två år gammal. Familjen bor bredvid en fors med kvarn och tvättställe för kvinnorna och det är troligt att Olofs barnbarn drunknade just där. Därefter dröjde det några år, innan en ny liten Olof föds. Just denne Olof blir skeppare och dör 1823. Men innan dess hann det hända saker, framför allt åren 1770 och 1771. Vår Olof Grafströms äldste son Abbe dog 50 år gammal av hetsig feber 1770 och året därpå dör Olof själv av åldersskröplighet. År 1770 dör också många andra i socknen. Jag har skrivit till SMHI och frågat hurudana vintrarna var under början av 1770-talet och har fått svaret att de var oerhört kalla och mycket snörika. Familjerna Grafström bodde intill Norrstigen, den tidens E4. De måste ploga och hålla undan snön. Kanske fick Abbe lunginflammation och den dog man ju mestadels av på den tiden, om man drabbades.

Från det övriga Sverige rapporteras oerhörda nödår, särskilt i Värmland, där folk dog av svält. Landshövdingarna hölls i Stockholm, där hattar och mössor stred om herraväldet, och de brydde sig inte om att skaffa spannmål till sin svältande befolkning.[16]

Det börjar bli dags att avsluta den här berättelsen om Olof som skulle "ut i världen för att söka lyckan" . Den frasen användes i gamla frejdebetyg, så det är inte bara ett uttryck som återfinns i gamla sagor. I frejdebetyget antecknades också om personen var född i äkta säng, hade begått nattvarden och om han var till äktenskap ledig och om han var straffad, skrevs det in. Om man gick till sjöss, var det enligt svensk sjölag kaptenens uppgift att hålla ett öga på besättningen. Han skulle

vara som en fader för sitt folk.[17]

När man fick burskap som borgare i en stad var man tvungen att stanna där i sex år. Olof fick sitt burskap 1719 och med hjälp av den nämnda stadskartan från 1699 kan vi fastställa att Olofs familj bodde i svärmoderns hus på Mellanholmen intill nuvarande Technichus. År 1727 "flyttar de ut på landet", till första hustruns fädernegård i Helgum, Säbrå. Där både ärver och köper Olof släktens hemman på sju seland, till vilket hustrun hade bördsrätt. Det finns sedan i släkten i 300 år och är en del av Buresläktens gamla jord. Hemmanet delades i storskiftet mellan de äldsta sönerna i Olofs båda äktenskap.

Vi har försökt följa den här Olof under hans 77 levnadsår (1695–1771) och ibland kan det tyckas vara otroligt mycket man kan få reda på om sina anfäder med hjälp av gamla arkiv. Det är t.ex. många av min makes tidiga anfäder som jag vet mer om än vad jag vet om min egen farfar eller morfar, men då måste jag också erkänna att jag haft en sagolik tur i mitt forskande i släktens öden.

De händelser som rullats upp ger ett ganska sorgligt intryck. För att avsluta denna artikel lite ljusare tänker jag kort berätta en historia – en kärlekshistoria – från samma tid och samma släkt.[18]

Abraham Grafström, "Lill-Abbe", vår Olofs äldste son, hade en halvbror vid namn Carl. Denne var född 1747 och tillhörde alltså barnkullen i Olofs andra äktenskap. Carl var "sjöfarare". Han hade blivit förälskad i biskop Kiörnings husjungfru Ingrid Märta Thunvall från Tuna i Medelpad. Hon var nära släkt med biskopen, eftersom hennes mor var halvsyster till biskopen. Ingrid Märta hade i tio års tid stått inskriven i kyrkboken som husjungfru på biskopsgården i Säbrå utanför Härnösand. Hon och hennes lillebror Olof Thunvall (f. 1747) hade fått komma till biskopsgården för att uppfostras där. Deras far hade dött.

På våren 1773 hade biskopinnan Kiörning avlidit vid ett besök hos sin dotter Inga Lisa i Uppsala. Dottern hade av sin far, biskopen, mot sin vilja tvingats att gifta sig med en professor i lärdomsstaden. Just denna vår – 1773 – blev Carl och Märta förälskade i varandra. Carl seglade sedan till sjöss utan att veta om att han gjort Märta med barn. Han kommer inte tillbaka förrän sent på hösten. Då tar paret ut lysning och i december ordnas bröllop i biskopsgården och efter jul åker brudparet med häst och släde till brudens fädernegård i Tuna. Redan i slutet av januari föds deras son som får namnet Sven efter sin morfar. Släkten i Säbrå åker ner till Tuna på barndop, barnsöl hette det på den tiden. Biskopen visste antagligen inte om att Märta var gravid vid vigseln. Om biskopens hustru hade levt, hade Märta antagligen inte kunnat dölja det för henne. Det var högeligen förbjudet att ordna till barn före bröllopet. Gjorde man det, fick man böta en ordentlig summa på 2 daler silvermynt och man blev inskriven i kyrkans räkenskapsbok, en s.k. frivillig gåva. Men vare sig i Säbrå eller i Tuna kunde jag finna paret i räkenskapsboken. Kan detta ha berott på Märtas släktskap med biskopen eller blev det bara bortglömt? Märta och Carl fick flera barn.

Carl står som sjökapten i Tuna kyrkbok. Märta blir en välbeställd bondmora och blir hela 90 år gammal. Sedan biskop Kiörning och hans barn avlidit finns ingen annan arvtagare än denna f.d. husjungfru Ingrid Märta Grafström, f. Thunvall, vars mor varit halvsyster med biskopen. Nu ärver Märta hela förmögenheten efter biskopen och hans barn, bl.a. de två säterierna Bjelkesta och Fiskmansboda i Uppland, som biskopen en gång köpte som dopgåvor till sina söner. Säterierna och allt förnämligt lösöre såldes och det blev en rejäl slant till Ingrid Märta. I Tuna uppstår sedan en arvstvist bland familjens barn, men det är en annan historia.

Noter

1 HLA: DI:1, Härnösands Trivialskola 1647–1735.
2 Jfr Egil Johansson 1984, 37.
3 Se Hellbom 1973.
4 Se Hamnström 1972.
5 HLA: Härnösands stadsarkiv A1:10.
6 HLM: Tomtkarta 1699 över Härnösand.
7 HLA: Härnösands stadsarkiv HIa:1.
8 HLA: Härnösands stadsarkiv CXII:1.
9 HLA: Härnösands stadsarkiv AI:32, dombok 1719, 14/3 §1.
10 HLA: Härnäsnds stadsarkiv AI:32, dombok 1719, 11/2 §4. Ett lispund = ca 8,5 kg, en mark = 425 gram.
11 Arbin 1952.
12 N. Ångermanlands domsaga AI:12.
13 HLA: Härnösands kyrkoarkiv LI:2.
14 HLA: Härnösands stadsarkiv HIa:1
15 HLA: Säbrå kyrkoarkiv KI:1.
16 Grimberg 1961, 124 ff.
17 *Siölagh. 1667.*
18 Se Grafström 2001, 132–134.

Källor

Otryckta källor

Härnösands Landsarkiv (HLA):
Stöde kyrkoarkiv AI:1, C:I.
Sundsvalls kyrkoarkiv AI:1, s. 117, 177.
Härnösands stadsarkiv C X II:1, LI:2, AI:10, AI:11.
Säbrå kyrkoarkiv AI:3, CI:1, C:2, AI:2, KI:1.
N. Ångermanlands domsaga AI:12 (1731)
Härnösands lantmäteri (HLM):
Stadskarta över Härnösand 1699.

Riksarkivet (RA):
Karl XII:s Kungl. Handskriftssamling.

Digitala källor

Digitala historiska kartor. 1 CD-ROM. Utg. av Riksantikvarieämbetets förlag. Stockholm 2002.

Tryckta källor

Arbin, Erik, "Lefwernes lopp": En versifierad självbiografi från 1700-talet. Utgiven med inledning av Manne Hofrén. *Personhistorisk tidskrift 1952.* Stockholm 1952.
Bucht, Gösta, *Härnösands historia I.* Uppsala 1935.
Bucht, Gösta, *Härnösands historia II.* Uppsala 1945.
Grafström, Margareta, *Biskopsdottern som inte ville gifta sig.* Johan Nordlandersällskapets skriftserie Nr 22. Umeå 2001.
Grimberg, C., *Svenska folkets underbara öden, VII.* Stockholm 1961.
Hamnström, C., *Båtsmanshållet i Ångermanland och Medelpad.* Östervåla 1972.
Hellbom, A., En märklig medelpading från Vasakonungarnas tid. I: *Från Ådalar och fjäll 1973.* Härnösand 1973.
Johansson, Egil, *Lars Persson i Målsta; Lars läser på.* Helsingborg 1984.
Siölagh 1667. Nytryck i Stockholm 1785.

PER TINGBRAND

Daniel Solander – linnélärjungen och världsomseglaren

Föredrag vid Johan Nordlander-sällskapets årsmöte i Umeå den 6 april 2005

Pitesonen Daniel Solanders namn är för evigt förknippat med den allra första stora vetenskapliga expeditionen i mänsklighetens historia. Starkt knuten till Övre Norrland i allmänhet och Piteå i synnerhet som jag är har mitt eget aldrig sinande intresse för denne märklige linnélärjunge påverkats av min passion för segling i när och fjärran. Efter ett sammandrag av hans liv ämnar jag här ge min syn på några för eftervärlden problematiska frågor.

Daniel Solander föddes i Piteå Gammelstad eller nutida Öjebyn den 19 februari 1733 som son till dåvarande konrektorn vid Piteå trivialskola, sedermera kyrkoherden i Piteå, Carl Solander (1699–1760), och dennes hustru Magdalena Bostadia (1713–89). Hans farbror, farfar och farfars far bar också förnamnet Daniel. I övrigt hade han två systrar och en bror.[1] Två av syskonen dog mycket tidigt medan systern Anna Magdalena uppnådde vuxen ålder.

Efter förberedande studier i Piteå skrevs vår Daniel 1750 in vid Uppsala universitet, där han under studietiden bodde hos

sin farbror, juridikprofessorn Daniel Solander (1707–85). Efter att ha lyssnat på några av farbroderns föreläsningar började han snart läsa naturalhistoria för den berömde "blomsterkonungen" Carl von Linné (1707–78). Under sina ferier besökte Daniel föräldrahemmet i Piteå. Sommaren 1753 korsade han fjällryggen och tog sig i Linnés fotspår fram till Rörstad vid norska Atlantkusten norr om Bodö. Sommaren 1755 botaniserade han vid Torneträsk och i januari 1756 antecknades han som dopvittne hemma i Piteå. Om han därefter besökte hemmet i Piteå ytterligare någon gång före sin avfärd ut i stora vida världen är inte känt.

Inom naturvetenskapen framstående personer[2] i England hade länge sökt förmå Linné att skicka en av sina lärjungar till England för att där lära ut Linnés nya system för klassificering av växter, djur och mineraler. Valet föll på Solander, som i april 1759 avreste med landsvägsskjuts till Skåne, varifrån tanken var att söka skeppslägenhet från Öresund till London. I väntan därpå bodde han hos en kusin[3] utanför Landskrona.

I ett brev till sin vän John Ellis den 30 maj 1759 förmodade Linné att hans "älskade lärjunge" redan anlänt till England och anbefallde honom i vännens beskydd som "om han varit min egen son". Dessvärre hade Solander insjuknat i Skåne i den s.k. Uppsalafebern och det dröjde därför ända till den 29 juni 1760 innan Solander anlände till London med ett svenskt skepp från Helsingör. Bland de första nyheter, som då nådde honom från hemlandet, var att fadern avlidit hemma i Piteå.

Solander var mycket utåtriktad, lärde sig snabbt engelska och skaffade sig raskt en krets av inflytelserika vänner i London. Redan 1762 besökte norrlänningen möten inom Royal Society, i vilket lärda sällskap han blev Fellow of the Royal Society (FRS) två år senare. I februari 1763 tillträdde Solander en tjänst vid British Museum, där han för katalogisering fick ta hand om växter från alla hörn av det växande brittiska imperiet. Synnerligen omtyckt och eftertraktad i umgängeslivet fö-

redrog Solander att arbeta på British Museum och avböjde erbjudanden att bli professor i botanik i St. Petersburg. Även påstötningar om att komma hem och efterträda Linné i Uppsala föll på hälleberget. I pitesonens umgängeskrets ingick den nordamerikanske vetenskapsmannen Benjamin Franklin (1706–90) och den av naturvetenskap intresserade, mycket förmögne godsägarsonen Joseph Banks (1743–1820). Mellan den sistnämnde och Solander kom att utvecklas en livslång vänskap av största betydelse för norrlänningens framtida position i England.[4]

1769 färdades vetenskapsmän till avlägsna platser på vår planet för att därifrån observera det celesta fenomen, som planeten Venus passage framför solskivan innebar. Man hoppades därigenom kunna beräkna avståndet mellan jorden och solen. I samarbete med det brittiska amiralitetet och med stöd av kung George III beslöt Royal Society 1768 att i detta syfte sända ett skepp till den nyfunna ön Otaheite i Söderhavet. Denna ö, nu känd som Tahiti, hade upptäckts av kapten Samuel Wallis (1728–95) med skeppet *Dolphin* i juni 1767. I april påföljande år besöktes samma ö även av två franska skepp,[5] varefter det uppstod en kapplöpning mellan sjömakterna England och Frankrike om de nya upptäckterna i Söderhavet. Enligt utfärdade hemliga instruktioner skulle därför skeppet också söka efter det mytomspunna land – *Terra Australis Nondum Cognita* – på södra halvklotet, som lärda kosmografer alltsedan antiken[6] hävdat borde uppväga norra halvklotets landmassor.

Till expeditionens befälhavare utsågs den då ännu okände löjtnanten James Cook (1728–79). Banks utverkade amiralitetets tillstånd att åtfölja expeditionen med en av honom bekostad stab av vetenskapsmän, konstnärer, ritare och tjänare. I detta sällskap ingick även svensken Solander. Om nu Cook skapade sig ett namn som en av världshistoriens genom tiderna främsta sjöfarare blev efter hemkomsten även Solander

vida berömd som en av sin tids ledande naturvetenskapsmän.

Ett skepp köptes in, byggdes om och gavs namnet *Endeavour*. Detta skepp, som under två år, nio månader och 14 dagar skulle utgöra Solanders flytande hem, var ett knappt fyra år gammalt tremastat barkskepp, som ursprungligen nyttjats för koltransporter, hade en dräktighet av 368 ton, var 33,3 m långt o.a., 8,89 m brett, 3,8 m djupgående[7] med relativt flat botten och kapabelt att transportera stora förråd av proviant och vetenskaplig utrustning.

Från den 26 augusti 1768 till den 12 juli 1771 seglade således *Endeavour* jorden runt längs rutten Plymouth–Madeira–Rio deJaneiro–Eldslandet–Tuamotuöarna–Sällskapsöarna–Australöarna–Nya Zeeland–Nya Holland–Nya Guinea–Holländska Ostindien–Kapstaden–St Helena–Deal vid Engelska kanalen. Av ursprungligen 94 besättningsmän återvände aldrig 38. De dukade under för strapatser, sjukdomar och olyckor.

Solander har gått till hävderna som Sveriges förste världsomseglare. Sannolikt blev han också den andre svensken att segla runt Kap Horn in i Söderhavet.[8] Jämte Cook, Banks och den övriga besättningen på *Endeavour* hörde Solander under korsandet av Söderhavet till de första européerna att sikta ett flertal öar i Söderhavet. De blev de första européerna att kringsegla Nya Zeelands nord- och sydöar och därefter de första att segla längs Nya Hollands dittills okända ostkust.

Ännu under 1760-talet visste man i västerlandet föga om vad som doldes i Oceaniens till synes oändliga vattenrymder. Cooks, Banks och Solanders landstigningar på skilda öar i Söderhavet respektive längs Nya Zeelands eller Nya Hollands kuster utgjorde gigantiska steg i mänsklighetens historia med dåtida ögon sett och var knappast mindre epokgörande än de första människornas landstigning på månen 1969.

En lång räcka av dramatiska händelser inträffade för pitesonen under resans gång. Sålunda var en botanisk exkursion på hög höjd i Eldslandet nära att kosta honom livet i en rykande

snöstorm i januari 1769. Han upplevde olika möten med högljutt skriande och stridsklubbesvängande maorier på Nya Zeeland hösten 1769, en nära nog fatal grundstötning på Stora Barriärrevet en juninatt 1770 med efterföljande svåra reparationer av skeppets skrov i mynningen till Endeavour River och en långt utdragen *näradödenupplevelse* i månadsskiftet oktober/november 1770, då han låg i feberfrossa i Batavia i Holländska Ostindien. Ytterligare en svensk ingick i Banks följe, nämligen ritaren och instrumentmakaren Herman Diedrich Spöring d.y. (1733?–71),[9] son till en professor med samma namn i Åbo.

När skeppet återvände till England medfördes ca 30 300 växter representerande 3 607 arter, varav omkring 110 växtsläkten och 1 400 arter var tidigare helt okända. Av hemförda fiskar var 222 arter helt nya för vetenskapen. Mängder av fåglar, snäckor och mollusker fördes också hem. Med ombord vid hemkomsten fanns också av Solander dels förberedda, dels för trycket renskrivna floror för de främmande länderna och andra för naturvetenskapen värdefulla manuskript – bl.a. den första vetenskapliga rapporten om *Kanguru saliens* – men det faktum att denna rika mångfald av manuskript aldrig kom att publiceras under pitesonens återstående livstid skapade en olycklig myt om hans medfödda lättja. Först i vår tid har denna orättvisa uppfattning ersatts av ett allmänt erkännande av Solanders stora betydelse som botanist och zoolog.

Själv saknade Solander medel att låta trycka alstren av sin flit. I detta såväl som i många andra ekonomiska hänseenden var han beroende av Banks, som hade en extremt hög ambitionsnivå. På grund av krig och försämrade konjunkturer blev det slutligen alltför kostsamt även för den förmögne Banks att bekosta utgivningen av ett planerat planschverk. Det fanns inte längre någon tillräckligt kompetent och intresserad till hands för att fullfölja det storstilade projektet sedan Solander hastigt avlidit till stor bestörtning för sina många vänner i

England. Efter Solanders död kom hans olika manuskript från världsomseglingen att utnyttjas mer eller mindre skrupelfritt av efterföljande botanister och zoologer.

Först 1981–89 fullföljdes det ursprungliga projektet i flera påkostade band genom förlaget Alecto Historical Editions (London) försorg. Verket fick nu titeln *Banks´ Florilegium* och innehåller 738 vackra gravyrer i färg av växter, som påträffats under Cooks första världsomsegling, jämte kommentarer. Hela verket levererades i s.k. *Solander Cases* eller *Solander Boxes*. Däremot fanns inte längre Solanders namn jämte Banks i titeln – något som Banks utlovat i brev till Johan Alströmer (1742–86) den 16 november 1784[10] – utan två sekel senare hade svenskens namn strukits och kvar var bara namnet på Banks, den karismatiske presidenten i Royal Society. Enligt min åsikt är emellertid detta vackra men dyra verk lika mycket ett äreminne över Solanders storhet som vetenskapsman som över Banks initiativförmåga och drivkraft. Många forskare betraktar i dag Solander som "the Father of Pacific Botany" på samma sätt som hans gode vän Joseph Banks brukar kallas "the Father of Australia".

Vid hemkomsten i juli 1771 tog den engelske kungen emot Banks och Solander i audiens en vecka före Cook och den engelska pressen hyllade Solander och Banks i högre grad än Cook, som således fick finna sig i att spela "the second fiddle". Först efter sin andra världsomsegling 1772–75 skulle Cook vinna mera allmänt erkännande. Tidningen *Public Advertiser* skrev den 22 juli 1771 sålunda:

> Dr Solander och de andra gentlemännen, som nyligen seglade runt världen i fregatten Endeavour , tillbringade fyra månader på George´s Land [d.v.s. Otaheite (Tahiti), ö.a.]. De lärde sig behärska språket där och två av infödingarna följde dem till Batavia, där de insjuknade och dog [- - -]. Dr Solander och hans sällskap anlöpte nära 40

andra oupptäckta öar, som inte är kända för andra européer, men som har gott om invånare, och har medfört mer än tusen skilda sorters plantor av vilka inga tidigare varit kända i Europa.

Ursprungligen var det meningen att Solander och Banks också skulle vara med under Cooks andra världsomsegling, som planerades redan på hösten 1771. Emellertid blev Banks, efter att ha investerat ca 5 000 £ av egna medel på ombyggnader och utrustning och blivit överdrivet medveten om sin egen vikt för expeditionens genomförande – i klartext drabbad av hybris – i sista stund osams med amiralitetet angående de utrymmen, som vetenskapsmännen skulle få disponera på skeppet *Resolution*. Förargad och besviken drog sig Banks ur expeditionen kort före dess avsegling och Solander – i alla lägen obrottsligt lojal mot sin vän Banks – hade egentligen inget eget val.

Ödets nyck fogade det så att när Banks och Solander den 12 juli 1772 avseglade med briggen *Sir Lawrence* till Hebriderna och Island så inledde James Cook en dag senare med två skepp sin andra världsomsegling (1772–75), under vilken en annan linnélärjunge Anders Sparrman (1748–1820), påmönstrad i Kapstaden, skulle spela en viktig roll. Sommarexpeditionen 1772 till Hebriderna och Island samt till Orkneyöarna på hemvägen blev därigenom Solanders sista seglats med nya manuskript som följd, bl.a. ett utkast till en Flora Islandica.

Solander återvände aldrig till Sverige, vilket fått till följd att han länge varit i det närmaste bortglömd här i sitt hemland. Vid 49 års ålder fick han den 8 maj 1782 en hjärnblödning, som fem dagar senare ändade hans liv. Då stod vid hans dödsbädd Carl von Linné den yngre (1741–83), som efterträtt fadern i Uppsala. Sin vana trogen hade Solander dessförinnan hjälpt Linné d.y. till rätta på alla upptänkliga sätt utan att på minsta sätt låta sig påverkas av de gåtfulla motsättningar,

som uppstått mellan honom och Linné d.ä.

Under de sista tio åren av sitt liv blev Solander "lionized" för sina vetenskapliga insatser genom inval i ett stort antal lärda sällskap inom och utom England. Med ett alltid gladlynt och hjälpsamt uppträdande blev han en välsedd gäst i världsmetropolen Londons "high society". Av eftervärlden har han kritiserats för att alltför villigt ha låtit sig uppslukas av det glada umgängeslivet till förfång för forskningen. Allmänheten flockades till Solanders guidade turer genom British Museum. I alla nya situationer fann han sig och hade svar på de flesta vetenskapliga frågor. Betecknande sade den skotske skriftställaren James Boswell (1740–95) om Solander, att man kunde "kasta honom vart man vill så simmar han" [min översättning; originaltexten "Throw him where you will, he swims" , ö.a.].[11]

Lärdomshistorikern Sten Lindroth (1914–80) beskrev honom i Svensk Lärdomshistoria som "ett botaniskt orakel" i 1760- och 1770-talets London.

> [...] en av alla rådfrågad gratiskonsult som satt inne med hemligheterna från Linnés egen taxonomiska verkstad i Uppsala. Resande svenskar kunde alltid räkna på honom, han introducerade dem i kretsen kring Banks och lyckades t.o.m. förse sin ungdomsvän Johan Alströmer med insekter, snäckor och etnografika från Söderhavsöarna.[12]

På August Strindbergs initiativ restes 1914 ett Solandermonument i svensk granit vid Botany Bay strax söder om Sydney. 1940 lät Kungl. Svenska Vetenskapsakademien slå en medalj till hans minne. I min egen fria översättning lyder dess inskription på latin "Som Linnés värdige lärjunge spred han dennes lära och utforskade främmande länders natur". Under de sekler, som förflutit efter Solanders död har dock hans

minne fortlevt långt starkare i de anglosaxiska länderna än i hemlandet. På Nya Zeeland och i Australien associerar yttrandet av hans namn i lärda kretsar genast till utforskandet av stillahavsbäckenets flora och fauna.

På Nya Zeeland finns söder om Sydön Big Solander and Little Solander Islands, vilka döptes av Cook vid förbiseglingen i mars 1770. Sundet mellan Sydön och den söder därom belägna Stewart Island – numera Foveaux Strait – kallades i mitten av 1800-talet Solander Strait. Den 26 november 1983 invigdes en minnestavla av den nyzeeländske turistministern Robert Talbot och den svenske ambassadören i Wellington, Christer Sylvén, vid Pahia på Sydön med utsikt ut mot Solander Islands. På Nya Zeeland hittar man en Solander Street i Tolaga på Nordöns ostkust och en inofficiell Solander Cove i norra änden av Sydön. Företeelser i och utanför Sydney som Cape Solander, Solander Trail och Solander Drive minner i modern tid om honom. I huvudstaden Canberra återfinns Solander Gallery och Solander Place i förstaden Yarralumla. I Cooktown i Queensland vittnar Solander Gardens och Solander Road om vår landsmans flitiga botaniserande vid mynningen av Endeavour River. Före andra världskriget hette en ö i Merguiarkipelagen utanför södra Burma Solander Island. En liten ö utanför Vancouver Island i Kanada bär alltjämt samma namn. Trots att Solander aldrig seglade ens i närheten av de två sistnämnda öarna bär de ändå den svenske vetenskapsmannens namn, vilket vittnar om hans stora internationella genomslagskraft.

Den 31 mars 1982 invigde Carl XVI Gustaf den byst av Solander, som Piteå kommun skänkt till Solander Garden i Sydney Botanical Garden, medan prinsessan Christina samtidigt invigde en av Macleay Museum vid University of Sydney arrangerad Solanderutställning med namnet *My Dear Friend Daniel Solander*. British Museum i London arrangerade den 28 mars 1983 ett Daniel Solander Symposium medan Sutherland

Ett flertal länder med Australien, Nya Zeeland och Franska Polynesien i spetsen har utgivit frimärken med anknytning till Solander. I augusti 2001 utgav det svenska postverket i samarbete med Australia Post två frimärken med Solandermotiv. (Återges med benäget tillstånd av Australia Post.)

Shire Historical Society i New South Wales i Australien samma vår anordnade en *Daniel Solander Heritage Week* den 10–17 april 1983. Förutom värdlandet Sverige deltog sommaren 1983 sex andra länder i 250-årsfirandet av Solanders födelse i Piteå Gammelstad 1733, varvid den allra största utländska delegationen kom från Nya Zeeland under ledning av turistministern Robert Talbot. Vid detta jubileumsfirande arrrangerade Kungl. Skytteanska Samfundet och Umeå universitet ett vetenskapligt Solandersymposium med temat *Från kust till fjäll*. I samband med detta jubileum bekostade Piteå kommun

upprustning av Solanders grav på Brookwood Cemetery i Woking, Surrey, söder om London, innefattande ny förgyllning av texten på hans gravsten. I april 1984 upplät till British Museum knutna The Society for the History of Natural History större delen av tidskriften *Archives of Natural History* åt skilda uppsatser till Solanders minne. Den 19 februari 1986 invigdes en Solanderbyst skänkt av Piteå kommun till the University of Auckland respektive öppnades en Solanderutställning på universitetsbiblioteket i Auckland. Fem dagar senare följdes detta upp av en offentlig Solanderföreläsning inför Royal Society i Wellington. Identiskt lika byster av Solander kan i dag ses i Piteå, Auckland och Sydney.

När Solanders samlade korrespondens med 188 bevarade brev från, till eller om Solander utkom 1995, så förlades boken av Melbourne University Press i Australien. Samma förlag utgav i februari 1998 en biografi om Solander skriven av Dr Edward Duyker i Sydney med titeln *Nature´s Argonaut*. Dessförinnan hade hans levnad tecknats i uppsatser av svenskarna Fries (1940) och Uggla (1955) samt av amerikanen Rauschenberg (1968). Dr Duykers biografi var dock den allra första i bokform och symboliskt nog skrevs den på södra halvklotet men under senare år har Solanders namn fått ökad lyskraft även i hemlandet. En rikhaltig litteratur om Solander – inte minst från födelseorten Piteås horisont – har vuxit fram under de sista 20 åren. En stor del av Kungl. Skytteanska Samfundets Årsbok 1990 ägnades den världsomseglande pitesonen. Att högstadieskolan i Öjebyn fått namnet Solanderskolan och att ett särskilt Solanderstipendium årligen utdelas av Piteå kommun till lovande ungdomar från Piteå, som efter gymnasieskolan vill fortsätta med akademiska studier, bör också nämnas. Jag har själv haft förmånen att verka 38 år i Övre Norrland, varav 37 i just Piteå. När jag påbörjade min tingsmeritering i Piteå 1963 fanns endast Solandergatan som påminde om honom och mycket få personer kände till bakgrun-

den. Numera finns det sedan 1999 en Solanderförening i Piteå med uppgift att stödja forskningen kring Solanders person med en Solanderpark och en Solanderstuga, som så småningom kan utvecklas till ett Solandermuseum. Föreningens hemsidor återfinns under adress http://welcome.to/solander. Av medlemsskap intresserade kan kontakta sekr. Ivar Gustafsson, Åkervägen 12, 943 33 Öjebyn, ivar.gustafsson@telia.com.

*

Efter denna språngmarsch genom pitesonens liv är det dags för mig att ägna mig särskilt åt den inledningsvis berörda problematiken kring Solander.

I. Solanders doktorsgrad

Just frågan om Solanders doktorsgrad upplever jag som den mest besvärande av de skuggor, som skymmer Solanders storhet. Pitesonen hade inte disputerat för någon doktorsgrad medan han ännu befann sig i Sverige. Ellis titulerade på okända grunder Solander som Dr i ett brev första gången den 5 juli 1761. Linné försökte värva Solander som sin efterträdare i Uppsala, men Solander borde först sitta en tid som professor i St. Petersburg. Medveten om att Solander behövde en doktorsgrad för att denna plan skulle gå i lås, försökte Linné i ett brev den 11 december 1761 påverka honom att "resa öfwer till Holland och i Harlem taga graden, äller i Lund äller i Pomeren, likgodt hvar Doctoren kunne lättast ärnås"[13] Själv förefaller Solander ha skrivit sig som Dr första gången i december 1762 vid publicerandet av uppsatsen "An Account of the Gardenia" i *Philosophical Transactions of the Royal Society*. Cook kallade honom genomgående för Dr Solander och vad som från början må ha utlösts av ett rent misstag från Ellis sida, som inte genast korrigerades, blev möjli-

gen med tiden allt svårare att förklara. Den 21 november 1771 promoverades emellertid Solander och Banks vid Oxford University till "honorary Doctors of Civil Law"Vid detta tillfälle presenterades Solander, möjligen genom ett missförstånd, som "denne mest ryktbare och lysande vetenskapsman, Daniel Charles Solander, från Sverige, doktor i medicin vid Uppsala universitet." (Min översättning.)[14] I avsaknad av Solanders egen förklaring och medveten om att denne någonstans i Holland eller eljest utomlands likväl kan ha förvärvat doktorsgraden utan att detta blivit tillbörligt registrerat, ger jag ändå min vän "the benefit of doubt" i vad avser detta mysterium.[15]

II. Solanders inställning till Linnés äldsta dotter i synnerhet och till kvinnor i allmänhet

Solander gick under sin tid i Uppsala "som barn i huset" hos Linné och av allt att döma förälskade han sig då i Linnés äldsta dotter Elizabeth Christina (1743–82), kallad Lisa Stina.[16] På sistone framförda uppgifter om att de unga tu redan skulle ha varit trolovade[17] med varandra före Solanders avfärd i april 1759 saknar belägg i tillgängliga källor. Möjligen skulle detta kunna tolkas in bakom de få fall i Solanders korrespondens, där han kärvänligt kallar henne "min". Vad vet vi då om denna Solanders stora ungdomskärlek Elisabeth Christina Linnæa? Detta frågade mig en australiensisk forskare, Ph. D. Evelyn Juers i Sydney, via e-post under vintern 2002–03.

I ett brev till professor Erik Gustaf Lidbeck skrev Solander den 28 januari 1757, att "Öfver Jul tiden var jag i Herr Archiater Linnaei sällskap uppe uti Falun, tillika med Frun, äldsta Mademoiselle och Herr Carl".[18] Möjligen blev denna resa startskottet för Solanders förälskelse men vi vet inte om hans känslor i något skede besvarades av den under julen 1756 ännu blott 13-åriga flickan. I alla fall till en början stod den

10-åriga åldersskillnaden som en mur mellan dem liksom – får man förmoda – hennes mors förklarliga ambition att i det läget freda sin dotter från alltför långt gående uppvaktning. I sin korrespondens med Linné var Solander ofta angelägen om att hälsa särskilt till "Mamselle Lisa Stina". Vid ett tillfälle riktade han hälsningen till "sötaste Mamselle"[19] och vid ett annat tillfälle hälsade han till "Min och de öfrige Mademoiselleerne".[20] I slutet av det långa brev, som Solander – efter sex år av total tystnad – skrev till sin läromästare Linné från Rio de Janeiro den 1 december 1768 heter det:

> Den 25 Augt. lämnade vi England, en ort, hvarifrån jag kanskje obetänksamt beslutit at upskjuta med en skyldighet, som jag altid hade föreställt mig skulle blifva mitt högsta nöje, hade jag en enda gång blifvit hedrad med en enda rad från den som jag håppades ville visa mig den vänskapen, om ei af andra hindrader. Mina Vänner gaf mig anledning så at tro, och utgången visade at de hade åtminstone någon anledning.
>
> [- - -]
>
> Jag beder at min ödmjuka hälsning må anmälas hos Nådiga Frun och den öfriga Hr Archiaterns famille; huru rätt nämna den älskansvärda Herr Archs äldsta Dotter, är mer än jag nu kan gjöra, när mina sinnen knapt kunna gjöra sin syssla, och hvilket mer än ofta har händt när jag tänkt på den, som jag trodde skulle gjöra mig lycklig.[21]

Att Elisabeth Christina Linnaea hade ett självständigt intresse för botanik framgår av att hon vid omkring 19 års ålder skrev en uppsats med titeln "Om Indianska Krassens Blickande", som infördes i *Kongl. Vetenskaps Academiens Handlingar* för år 1762.

När Solander i april 1759 inledde sin resa till Skåne för vidare befordran till London, var han just fyllda 26 år och även om han själv någon gång kan ha skrivit till föremålet för sin ömma låga – varom vi ingenting vet – så visar ovanstående utdrag ur brevet från Rio de Janeiro, att Lisa Stina aldrig skrivit till honom medan han befann sig i England. Tydligen spekulerade Solander själv i möjligheten att det var andra i hennes omgivning – väl närmast i så fall modern – som hindrat henne. Den unga flickan torde knappast ha hyst några ömmare känslor för Solander överhuvudtaget och än mindre känt sig som "trolovad" med honom. Jag är inte heller främmande för tanken att Linné – utan att dessförinnan tillfråga eller eljest informera den då 18-åriga Lisa Stina – i marginalen till sitt brev till Solander den 1 januari 1762 skrev "Eder" i frasen "Min hustru, Eder och Carl med Hr Solander hälsa"[22] för att förstärka ett intryck hos Solander att han kunde räkna med att få henne som hustru om han kom hem. Ordet "trolovning" nämns aldrig i bevarad korrespondens.

Det har sagts att Solander svek den unga flickan. Enligt min åsikt svek ingen av dem den andra. Om så ändå var fallet så var det snarare Lisa Stina, som svek honom genom att den 12 juli 1764 gifta sig med den nästan 17 år äldre adelsmannen och arméofficeren Carl Fredrik Bergencrantz (1726–92).[23] Sedan motsättningar uppstått mellan makarna flyttade dock Lisa Stina hem till föräldrahemmet i Uppsala redan 1765 och födde året därpå dottern Sara Elisabeth Bergencrantz (1766–1846).[24] Makarna Bergencrantz blev aldrig lagligen skilda från varandra utan levde separerade till hustruns död 1782.[25]

Som främsta orsak till Solanders besvikelse över och brytning med familjen Linné anar jag ett bristande känslomässigt gensvar från Lisa Stina, som ju vid Solanders avfärd till England ännu inte fyllt 16. Möjligen förstärkt av att flickans moder inte tyckte att den unge prästsonen från Piteå var "fin nog" åt hennes äldsta dotter, som ju senare gifte sig med en

adelsman. Eftersom äktenskapet blev olyckligt och hon flyttade tillbaka till föräldrahemmet i Uppsala är det ju förståeligt, att hon inte gärna berättade om den sorgliga utvecklingen av sitt liv, oavsett vilka känslor hon kan ha hyst gentemot Solander. Däremot är det rimligt förmoda att någon av dennes kvarvarande vänner i Uppsala brevledes höll honom underrättad om vad som hände inom familjen Linné. Att Solanders "sötaste Mamselle" själv skulle gå ur tiden mindre än en månad innan han själv lämnade detta jordeliv måste betecknas som ödets ironi.

Solander förefaller aldrig ha kommit över sin kärlek till Lisa Stina. Självfallet skulle han senare i livet komma att träffa många andra kvinnor men veterligen uppstod aldrig annat än rena vänskapsförhållanden.

Två av de kvinnor, som skymtar i källorna och om vilkas relation till Solander man skulle vilja veta mera, var dels den *Miss Ellis*,[26] som nämndes med "warmest wellwishes" i Solanders brev den 25 augusti 1768, dels den *Miss Wilson* vid British Museum, som Solander med några bilagda rader i brev den 18 september 1768 hälsade särskilt till.[27] Många var de kvinnor, som talade varmt om honom. En samtida författarinna, Fanny Burney (1752–1840), beskrev honom som "mycket sällskaplig, talför och full av information och underhållning [- - -] en filosofisk pratmakare".[28] En viss Mrs Hester Lynch Thrale har lämnat eftervärlden en öppenhjärtig redovisning av sina försök att förföra Solander men antingen det nu var för att denna kvinna redan var gift eller för att han inte kände sig attraherad av henne så motstod han alla sådana försök.[29]

Även om Banks tog för sig på det amorösa området på Tahiti så tycks Solander ha följt Cooks exempel och motstått de polynesiska kvinnornas sexuella inviter. Om nu inte Solander så eftertryckligt givit uttryck för sin brustna kärlek till Lisa Stina i 1768 års brev från Rio de Janeiro skulle frågetecken ha kunnat resas beträffande hans sexuella läggning. Hans bidrag

till *Vocabulary of the Language of Taheite*[30] innehåller dock så påtagligt många ord med anknytning till kärlekslivet mellan man och kvinna att ingen tvekan rimligen kan råda om att han var heterosexuell.

III. Solanders förhållande till modern Magdalena Bostadia

Först några fakta kring den kvinna som var Solanders mor. Magdalena Bostadia Solander föddes 1713 i Umeå som dotter till häradshövdingen i Västerbotten Marcus Bostadius och dennes hustru Christina, född Sand. Modern avled samma år som Magdalena föddes, möjligen i sviterna efter förlossningen, medan fadern avled 1728. Sålunda föräldralös gifte hon sig med Carl Solander den 3 november 1730. I äktenskapet med denne födde hon 1732–39 fyra barn, nämligen Sophia Christina den 21 februari 1732, vår man Daniel den 19 februari 1733, Anna Magdalena den 15 november 1735 och Carl Bernhard den 4 oktober 1739. Den 27 maj 1760 avled Carl Solander och Magdalena blev änka. I hennes levnadsteckning ingår intressant korrespondens. Hon skrev ett brev till von Linné, dagtecknat Piteå Gammelstad den 23 juni 1762, och flyttade därefter under andra hälften av samma år till dottern och svärsonen i finska Ijo. Husförhörsboken för 1750–70 innehåller anteckningen "flyttat fr. församl. 1762". Efter svärsonens död den 24 december 1772 skrev hon från Ijo den 10 december 1774[31] till Vetenskapsakademiens sekreterare Pehr Wilhelm Wargentin (1717–83) men flyttade senast vintern 1775/76 med dotter och fem barnbarn tillbaka till Piteå, varifrån hon skrev till Wargentin på nytt den 29 april 1777.[32] Magdalena Bostadia Solander bodde alltjämt i Piteå, när hon skrev till Sir Joseph Banks den 8 november 1785.[33] I brev till Banks den 6 januari 1787[34] från hennes dotter Anna Magdalena Idman heter det, att "på Min Käraste Mor böriar och Krafterna

aldeles at aftaga" och i dotterns förnyade brev till Banks den 4 augusti 1787[35] heter det, att "wåra tryckande omständigheter och swagt underhål hafwer så utmattat min Käraste Mor at hon till största delen är säng Liggande". Solanders mor avled slutligen i Piteå Gammelstad under 1789.[36] Hennes porträtt hänger i Piteå Museum men den avbildade personens identitet är ifrågasatt.[37]

I sitt brev till Linné i juni 1762 skrev Magdalena Bostadia bl.a. dessa rader:

> Ifrån min K. Son har iag ej haft något bref sedan förleden januari månad, hwarföre iag ej heller nyligen kunat skrifwa honom til i säkerhet om huru hans tilstånd är och hwarest han wistas. skulle Herr Archiatern och Riddaren hafwa eller få någon Kundskap om honom hoppas iag at Herr Archiatern och Riddaren af wanlig ynnest hugnar mig med del theraf hwilket mig til all ärkänsamhet skall förbinda.[38]

Den 28 februari 1772 skrev Linné följande till Wargentin:

> Hr Solanders moder, som ej fått mer än 3 bref af sin son, all den tid sedan han kom till Engeland, men intet sedan han hemkom från denna sin stora expedition, beklagar sig och [har] nu öfwersändt bref till honom, det jag öfwerskickat.[39]

Ur moderns brev till Wargentin av den 10 december 1774 har följande rader hämtats:

> Herr Secreterares och Riddarens gunstiga låfwan at äfwen hädanefter wilja lemna mig underrättelse om min Sons tilstånd är en sak, som försätter mig uti ännu större förbindelse. Det kan ej annat än wara mig til mycken

> lindring uti mitt bekymmer och oro, då iag får höra at han lefwer och är allment älskad; och ehuru iag intet har hopp at wänta något bref ifrån honom, tror iag dock at han äfwen will höra tilståndet med mig och andra dess anhöriga, hvarföe iag och wågar at ytterligare beswära Herr Secreteraren och Riddaren med närlagda Bref och anhåller ödmiukeligen det Herr Secreteraren och Riddaren täcktes gunstigt befordra det samma.[40]

I det andra bevarade brevet från Magdalena Bostadia till Wargentin av den 29 april 1777 har dessa rader hämtats:

> Det war wisserligen för mig och min dotter en synnerlig fägnad at få se min Sons egenhändiga skrift och namn [- - -] för et år sedan fik iag här i Piteå träffa en [handlande?] ifrån Livenpool wid namn Gillberth som förl. Sommar hade Fartygs Byggnad här i Wästerbotten, och reste då till Engeland, med honom skref iag med min dotter min Son til och han låfwade skaffa honom brefwet och söka få sit swar ifrån honom [- - -] ehuru iag intet kan wänta det efterlängtade nöje at widare få något bref ifrån min Son brinner dock mitt hierta af åtrå [- - -] Herr Secreteraren och Riddaren täcktes söka tillfälle at befordra närlagda Bref til honom [- - -].[41]

Det har påståtts att det efter Solanders död återfunnits flera oöppnade brev från modern bland hans efterlämnade handlingar. Detta har upprepats så ofta av Solanders belackare att det slutligen framstått som sanning. Uttalandet kan spåras bakåt i tiden till James Edward Smith (1759–1828), den man som grundade The Linnean Society i London och som så sent som 1821 – alltså 39 år efter Solanders död – publicerade två volymer med *A Selection of the Correspondence of Linnaeus and*

other Naturalists.[42] Smith har emellertid inte anfört något som helst stöd för sitt märkliga påstående. Väl att märka har inte heller något enda av moderns brev till sonen kunnat påträffas. Influerad av min bakgrund som jurist har jag svårt att sätta tilltro till Smiths uppgifter i detta hänseende. I flertalet påträffade brev talar Solander tvärtom mycket varmt om sin "Ksta Moder".

I detta sammanhang vill jag framhålla att ingalunda alla brev från Solander till modern påträffats och kanske inte heller alla hans brev nådde fram till adressaten, oaktat Piteå haft egen postmästare sedan mitten av 1640-talet. Sålunda har man inte påträffat något av de brev till modern, som bifogats breven till Linné, dagtecknade Busbridge den 13 maj 1762[43] respektive Rio de Janeiro den 1 december 1768.[44] Det sistnämnda var – förmodligen för säkrare postgångs skull – formellt ställt till "min Svåger"[45] i Ijo i Österbotten, där modern då befann sig sedan hon 1762 flyttat dit. I detta skede var således Solander väl medveten om moderns uppehållsort och sökte förmedla sig med henne ännu sex år efter det att hans första avbrott i korrespondensen med läromästaren inträtt. Man har heller inte återfunnit den av Solander egenhändigt skrivna *Rese Beskrifning*, som av moderns brev till Wargentin den 10 december 1774 att döma kommit henne tillhanda genom ekonomidirektören Anders Hellant (1717–89) i Torneå. Att Hellant anlitades som mellanhand vittnar ju om att man inte litade på den tidens usla postgång.

IV. Solanders äktenskapliga börd

Skulle Linné kunna ha varit Solanders biologiske far? Var detta rentav känt för Linnés hustru Sara-Lisa Moræa (1716–1806) och motsatte hon sig av detta skäl ett äktenskap mellan äldsta dottern Lisa Stina och Solander till undvikande av blodskam? För

att skåda dessa lika envisa som orimliga rykten i sömmarna erfordras en rekapitulering av kända fakta.

Den då 25-årige studenten Carl Linnæus anlände ridande till Piteå Gammelstad den 15 juni 1732. Den unge mannen bodde två nätter hos den gamle prosten Daniel Solander och dennes familj och red vidare från Piteå Gammelstad den 21 juni mot Luleå. Första natten i Piteå beskrev han i sin dagbok på följande sätt:

> Straxt äffter jag kom fram och fick straxt kammar, hade nys lagt mig, får jag se på en väg liusa, jag fruchtade vara eld, men fick se i fönstret solen gå upp helt rö, dett jag eij på lång tijd formodat. Tuppen begynte gala, och foglarna siunga, men somarn ville intet koma.[46]

Troligen efter hemkomsten till Uppsala uppgjorde den unge Linnæus en förteckning över de personer, som han träffat under sin långa lappländska resa. I denna berördes familjen Solander med följande rader:

> Probst mag. *Solander* i Pitheå, en god gamal gubbe, accomoderade mig 2:ne gånger honett.
>
> Mag. *Solander* filius hade nog beswär af mig och äfterlätt ingen ting, hvar med han mig fägnad kunne. Lofwade sig skola och skaffa mig en lapptruma.[47]

Under vistelsen i Piteå synes den unge Linnæus i övrigt ha tillbringat nattvilan hos vice häradshövdingen Salin och köpmannen Michael Höijer.[48]

Solander *filius*, dvs. Carl Solander, var född den 28 mars 1699 och således 33 år gammal vid Linnæus ankomst. Magdalena Bostadia var född 1713 och vid studentens ankomst omkring 19 år gammal. Ingenting tyder på att de kände varandra

sedan tidigare. Tvärtom finns många skäl – främst det långa avståndet mellan Umeå och Uppsala med dåtidens usla kommunikationer – att antaga att så inte var fallet. Carl och Magdalena hade ingått äktenskap med varandra så sent som den 3 november 1730 och åldersskillnaden mellan dem var ca 14 år. I äktenskapet föddes mellan 1732 och 1739 fyra barn, varav den förstfödda Sophia Christina den 21 februari 1732. Hon var således alltjämt ett spädbarn vid Linnæus ankomst till Piteå fyra månader senare och rimligen som alla sådana i fortlöpande behov av sin mors omvårdnad. Utan att anlägga några moraliska värderingar anser jag att det kan hållas för visst, att en kvinna i Magdalena Bostadias sociala position med så mycket att riskera inte skulle inlåta sig på någon sexuell kontakt med annan helt främmande man blott 19 månader efter vigseln, blott fyra månader efter sin förstfödda dotters födelse och så nära det första sammanträffandet. Om hon alls känt någon fysisk attraktion till den unge Linnæus vet vi noll och intet. Vi vet heller ingenting om orsaken till att förstfödda Sophia Christina avled redan den 1 juni 1733 men det är inte orimligt att tänka sig att barnet var klent eller sjukt från födseln och krävde moderns ständiga tillsyn.

Som om dessa skäl inte vore nog för att avliva de rykten, som numera spritt sig vida omkring, tillkommer den ytterst höga grad av osannolikhet, som uppstår vid beräkning av den s.k. konceptionstiden. Om vi teoretiskt utgår från att samlag skett redan natten till den 16 juni skulle detta fram till Daniels födelse den 19 februari året därpå innebära en graviditetstid om blott 249 dagar. Räknar man med konceptionsdatum sista dagen Linnæus vistades i Piteå – den 21 juni 1732 – så blir konceptionstiden så kort som 244 dagar. Båda dessa tidsrymder utesluter visserligen inte helt Linnæus teoretiska faderskap men bidrar likväl till att jämte övriga här redovisade omständigheter göra detsamma extremt osannolikt.

Förvisso skulle möjligheten att Linné vore Solanders biolo-

giske far och att Solander fått vetskap om detta först i ett sent skede av sitt liv – och då blivit så besviken på Linné och sin mor att han velat bryta med bägge – kunna förklara ett eljest svårförståeligt avbrott i brevväxlingen med Linné och modern. För att en sådan bevisföring skall bli övertygande torde dock krävas, att brytningen skett ungefär samtidigt med bägge. Emellertid inledde Solander sin tystnad gentemot Linné redan omkring årsskiftet 1762/63 vid en tidpunkt då modern av allt att döma alltjämt stod honom mycket nära.

Mot bakgrund av att vi inte återfunnit något av de brev som växlades mellan mor och son under perioden 1759–82, finner jag spekulationerna kring Linnés eventuella faderskap till Solander så uppenbart orimliga att de med skälig hänsyn till änkeprostinnans minne en gång för alla bör kunna helt avfärdas.

*

Utan anspråk på att ha rätat ut alla kvarstående frågetecken kring Daniel Solanders fascinerande levnadslopp slutar jag med att citera några talande rader ur Banks redan nämnda brev till Johan Alströmer från 1784.

> Denna altför tidiga förlust af en Vän, som jag under mina mognare år älskat och som jag altid måste sakna, gör att jag önskar få draga et täckelse öfver hans bortgång, så snart jag uphört at tala därom. Jag kan aldrig tänka därpå, utan at känna en dödlig smärta, för hvilken Menskligheten ryser; men om Ärbarhet, Rättvisa, Måttlighet, Välvilja, Flit; om så väl naturlig, som förvärfvad Skicklighet äga anspråk på et rum i en bättre verld, så kan intet annat än brist på jemnlik förtjenst å min sida hindra oss ifrån att åter mötas.[49]

Här tackar jag och *Solano* – som Solander kallades av polynesierna under det tre månader långa uppehållet vid Otaheite[50] – för uppmärksamheten. För frågor, som må ha uppstått medan vi "seglat" i Solanders kölvatten, lämnas härmed fältet fritt.

Noter

1 Sophia Christina (1732–33), Anna Magdalena (1735–1807) och Carl Bernhard (1739–39).

2 Främst Peter Collinson (1694–1769) och John Ellis (1710?–76).

3 Sofia Elisabet Paterssen, född Burmarck (1716–1802).

4 1778 valdes Banks till President of the Royal Society, den engelska vetenskapsakademin.

5 Under befäl av den franske sjöfararen Louis Antoine de Bougainville (1729–1811).

6 Pythagoras (ca 570–ca 500 f. Kr.), Aristoteles (384–322 f. Kr.) och Ptolemaios (2:a århundradet e. Kr.) förde ingående diskussioner om jordens sannolika form och fördelning mellan land och vatten.

7 Förutom tonnaget 368 ton så hänför sig övriga här återgivna fartygsdata till det replikfartyg om 550 ton, som byggdes i Australien från augusti 1991 till april 1994 och som numera seglar jorden runt som ambassadör för Australien. För mer information härom se webbadressen www.barkenendeavour.com.au.

8 Den allra förste svensken att dubblera (=runda) Kap Horn torde ha varit Axel Lagerbielke (1703–82), som i holländsk örlogstjänst seglade in i Söderhavet 1724; se Börjeson 1942, 110.

9 Dessvärre avled Spöring i "den förbannade soten" den 25 januari 1771 ute på Indiska Oceanen.

10 "Solanders Namn skal synas på Titelbladet jemte mitt, emedan alt blifvit sammanskrifvit genom vårt förenade Arbete. Knapt en enda mening däri har nånsin blifvit skrifven, så länge han lefde, utan at vi voro tilsammans". Duyker & Tingbrand 1995, 417–418.

11 Citat ur *The Journal of James Boswell* hämtat från Rauschenberg 1968, 12.

12 Lindroth (del III) 1997, 262.

13 Duyker & Tingbrand 1995, 199.

14 Citat ur Carter 1988, 98.

15 Om detta problem se Marshall 1984, 451–456, jfr Duyker 1998, 302, fotnot 26.

16 Lisa Stinas porträtt, målat av konstnären Sven Niclas Höök (1731–87), är återgivet på helsidesplansch i Duyker & Tingbrand 1995 mellan s. 60 och 61. Originalet finns hos Svenska Linnésällskapet.

17 Sörlin & Fagerstedt 2004, 132, jfr s. 142.

18 Duyker & Tingbrand 1995, 38.

19 Solanders brev den 11 juli 1760. Duyker & Tingbrand 1995, 116.

20 Solanders brev den 16 november 1761. Duyker & Tingbrand 1995, 192.

21 Duyker & Tingbrand 1995, 285.

22 Duyker & Tingbrand 1995, 207.

23 Brudgummen var född den 6 mars 1726 medan bruden var född den 14 juni 1743.

24 Enligt Örnberg 1889 gifte sig Sara Elisabeth Bergencrantz 1786 med överstelöjtnanten och kommendanten å Vaxholm Per Martin (1760–1827), RSO.

25 Bergencrantz var på mödernet i tredje led ättling till Olof Rudbeck den äldre (1630–1702). Under perioden 1771–78 tjänstgjorde han vid Västerbottens regementes Livkompani som stabskapten respektive sekundmajor. Steckzén 1950, 232.

26 Sannolikt identisk med John Ellis dotter Martha Ellis (1755–95).

27 Båda dessa brev ställda till John Ellis. Se Duyker & Tingbrand 1995, 271–273.

28 D´Arblay [Burney], vol. 1. 1905, 318–320.

29 Balderston (red.). 1942, 416, 418,422, 435, 444 och 455, allt sammanfattningsvis redovisat i Duyker 1998, 264–265.

30 *Vocabulary of the Language of Taheite*, MS 12023, School of Oriental and African Studies, London.

31 Duyker & Tingbrand 1995, 405–406.

32 Duyker & Tingbrand 1995, 407–408. I brevet skriver hon bl.a. att

hon för "et år sedan träffat en man från Liverpool här i Piteå", varför flyttningen från Ijo tillbaka till Piteå bör ha ägt rum senast under vintern 1775/76. Troligen hade dottern åtnjutit ett eller två nådeår i Ijo före återflyttningen.

33 Duyker & Tingbrand 1995, 421–422.

34 Brevet i sin helhet tryckt i Duyker & Tingbrand 1995, 424–425.

35 Brevet i sin helhet tryckt i Duyker & Tingbrand 1995, 426–427.

36 Ingen anteckning om dödsfallet återfinns i vare sig lands- eller stadsförsamlingens dödböcker för tidsperioden 1787–91 enligt uppgift från kyrkoskrivare Sonja Lundquist.

37 Porträttet är återgivet på färgplansch i Duyker 1998 framför s. 45. Vilken person som avbildas på detta porträtt ifrågasätts av Höijer 1955.

38 Original i Linnean Society [L.S. II:125–126]. Microfichekopia i Uppsala universitetsbibliotek.

39 Duyker & Tingbrand 1995, 403–404.

40 Duyker & Tingbrand 1995, 405–406.

41 Sannolikt avsågs Thomas Gilbert (*floruit* 1777–87), en köpman i Liverpool, som köpte upp timmer i norra Sverige; Duyker & Tingbrand 1995, 408.

42 Smith, del II, 1821, 2: "Dr. Solander's growing neglect of epistolary correspondence, of which Linnaeus complains in some of his last letters to Ellis; and which was, even much earlier, experienced by Solander's mother (see vol. I, p. 222); several of whose letters to her son were found unopened after his death!" Dessa för Solanders anseende förödande uppgifter har okritiskt upprepats av en lång rad efterföljande författare.

43 "Följande bref täkkes hr Archiatern efter sin vanliga godhet vara så god och til min Kste Moder öfversända." Duyker & Tingbrand 1995, 233.

44 "Jag ber ödmjukel. at Hr Archiatern vil vara så god och låta innelykte til min Svåger afsändas med påsten" har skrivits i vänster marginal av brevets andra sida. Duyker & Tingbrand 1995, 285.

45 Solanders svåger var Daniel Idman (1719–72), som 1753 hade valts till kyrkoherde i Ijo i norra Österbotten sedan han lovat konservera – gifta sig med – företrädarens änka. Han gifte sig emellertid i stället med Anna Magdalena Solander (1735–1803), varefter ijoborna ej

längre ville ha honom som präst. Efter skilda förvecklingar lyckades det dock honom att få behålla sin kyrkoherdebefattning.

46 *Iter Lapponicum del I, Dagboken*. 2003, 73, jfr del II, Kommentardelen. 2003, 110.

47 *Iter Lapponicum del II, Kommentardelen*. 2003, 404.

48 *Iter Lapponicum del II, Kommentardelen*. 2003, 404 och 407.

49 Duyker & Tingbrand 1995, 418. Brev från Sir Joseph Banks till Johan Alströmer av den 16 november 1784 i svensk översättning publicerat i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* N:o 14 för den 21 februari 1785, 105–110. Originalet har gått förlorat men för en översättning tillbaka till engelska, se Danielsson 1969.

50 Närmare bestämt från den 11 april till den 13 juli 1769. När polynesiern Omai från Huahine, Sällskapsöarna, fem år senare i juli 1774 anlände till England ombord på *Adventure* under befäl av kapten Tobias Furneaux (1735–81) kände han igen Solander som *Solano*. Se Solanders brev till Dr James Lind den 19 augusti 1774 i Duyker & Tingbrand 1995, 333–335.

Litteratur (urval)

Balderston, K.C. (red.), *Thraliana: The Diary of Mrs Hester Lynch Thrale (Later Mrs Piozzi) 1776–1809, vol. I–II*. Oxford 1942.

Banks, Joseph, *The Endeavour Journal of Joseph Banks 1768–1771*. Se Beaglehole 1962.

Beaglehole, John Cawte, *The Endeavour Journal of Joseph Banks 1768–1771, I–II*. Redigerad och kommenterad av John Cawte Beaglehole. Sydney 1962.

Beaglehole, John Cawte, *The Journals of Captain James Cook on his voyages of discovery: The Voyage of the Endeavour 1768–1771*. Redigerad och kommenterad av John Cawte Beaglehole. Hakluyt Society, Cambridge 1968.

Begg, Neil C., The Solander Islands – A Swedish Connection. I *Historic Places in New Zealand, No 2 September1983*. Wellington 1983, 24–25.

Börjesson, Hjalmar, *Biografiska anteckningar om örlogsflottans officerare 1700–1799*. Utg. Av Karl Wester. Stockholm 1942.

Carter, Harold B., *Sir Joseph Banks 1743–1820*. British Museum (Natural History). London 1988.

Danielsson, Bengt, They Sailed with Captain Cook: Daniel Solander and

Anders Sparrman. *Ethnos:Journal of of the National Museum of Ethnography.* Stockholm 1969, 8–18.

Danielsson, Bengt, My Dear Friend Daniel Solander: A translation of a letter containing Sir Joseph Banks´s personal recollections, addressed to Johan Alströmer and dated 16 November 1784. *Ethnos: Journal of the National Museum of Ethnography.* Stockholm 1969, 19–24.

D´Arblay, F.B. [Burney, Fanny], *Diary and Letters of Madame D´Arblay, I.* London 1905.

Diments, Judith A. & Humphries, C.J., Catalogue of the Natural History Drawings Commissioned by Joseph Banks on the Endeavour voyage 1768–1771. Held in the British Museum (Natural History). Part 1: Botany: Australia. *Bulletin of the British Museum (Natural History) Historical Series,* vol. 11. London 1984, 1–183.

Diments, Judith A. & Humphries, C.J. et.al., Catalogue of the Natural History Drawings Commissioned by Joseph Banks on the Endeavour voyage 1768–1771. Held in the British Museum (Natural History) Part 2: Botany: Brazil, Java, Madeira, New Zealand, Society Islands and Tierra del Fuego. *Bulletin of the British Museum (Natural History) Historical Series,* vol. 12.London 1987, 1–200.

Diment, Judith A. & Wheeler, Alwyne, Catalogue of the natural history manuscripts and letters by Daniel Solander (1733–1782), or attributed to him, in British collections. I *Archives of Natural History II* (3). London 1984, 457–488.

Duyker, Edward, *Nature´s Argonaut. Daniel Solander 1733–1782.* The Miegunyah Press, Melbourne University Press, Melbourne 1998.

Duyker, Edward & Tingbrand, Per, *Daniel Solander. Collected correspondence 1753–1782,* edited and translated by Edward Duyker och Per Tingbrand. The Miegunyah Press, Melbourne University Press, Melbourne 1995.

Forster, Johann Reinhold, Das Leben des verstorbenen Solanders. *Neues Magazin für Ärzte,* 1782:4-5, 473–475. Översatt till svenska i *Upfostrings-Sälskapets Tidningar* No 29. Stockholm 1783, 229–231.

Fries, Robert E., Daniel Solander, 1733–1782. I *Kungl. Svenska Vetenskapsakademiens Årsbok 38.* Stockholm 1940, 278–301.

Fries, Theodor Magnus, *Linné: lefnadsteckning, I–II.* Fahlcrantz förlag, Stockholm 1903.

Fries, Theodor Magnus (red.), *Bref och skrifvelser af och till Carl von Linné, del III. Bref till och från enskilda personer A–B utom Bäck,* Stockholm 1909, och d:o *del VI. Bref till och från svenska enskilda personer E–Hallman.* Stockholm 1912.

Gisselquist, Christian & Tingbrand, Per (red.), *Daniel Solander 1733–1782.*

Naturvetenskapsman och världsomseglare. Piteå kommuns kulturnämnd. Skrifter 1. Piteå 1983.

Granit, Ragnar, Banks och Solander – två vänner i 1700-talets London. I *Utur stubbotan rot*. Stockholm 1978, 41–59.

Granit, Ragnar (red.), *Utur stubbotan rot*. Stockholm 1978.

Höijer, Miriam, Reflexioner kring några porträtt i Piteå rådhus. I Norrbottens läns hembygdsförenings årsbok *Norrbotten* (37). Luleå 1955, 69–84.

Iredale, T., Solander as an Ornothologist. *The Ibis*. London 1913, 127–135.

Iredale, T., Solander as a Conchologist. I *Proceedings of Malacological Society of London*. London 1916–1918, 83–93.

Johnson, P.N., Vegetation and Flora of the Solander Islands, Southern New Zealand. *New Zealand Journal of Botany*, vol. 13. Wellington 1975, 189–213.

Jonsell, Bengt, Linnaeus and his two Circumnavigating Apostles. I *Proceedings of the Linnaean Society of New Wales*, vol. 106, no 1. 1981, 1–19.

Jonsell, Bengt, Daniel Solander – the perfect Linnaean; his years in Sweden and relations with Linnaeus. *I Archives of Natural History*, vol 11, part 3. London 1984, 443–450.

Lindroth, Sten, *Svensk Lärdomshistoria, del III, Frihetstiden*. Södertälje 1997.

Linnæus, Carl, *ITER LAPPONICUM – Lappländska resan 1732, del I Dagboken*, utg. efter handskriften av Algot Hellbom, Sigurd Fries och Roger Jacobsson respektive *del II Kommentardel*, utg. med kommentarer och register av Ingegerd Fries och Sigurd Fries (red. Roger Jacobsson). Kungl. Skytteanska Samfundet. Umeå 2003.

Marshall, John Braybrooke, Daniel Carl Solander, friend, librarian and assistant to Sir Joseph Banks. I *Archives of Natural History II* (3). London 1984, 451–456.

Rauschenberg, Roy Anthony, A Letter of Sir Joseph Banks describing the life of Daniel Solander. *ISIS 55*. 1964, 62–67.

Rauschenberg, Roy Anthony, Daniel Carl Solander, naturalist in the Endeavour. I *Transactions of the American Philosophical Society, New Series 58, No 8*. Philadelphia 1968, 5–63.

Rydberg, Sven, *Svenska studieresor till England under frihetstiden*. Lychnos-Biblioteket, Uppsala 1951.

Rydén, Stig, Johan Alströmer och Daniel Solander – två linnélärjungar i London 1777–1778. I *Svenska Linnésällskapets Årsskrift* 43. Uppsala 1961, 53–71.

Selling, Olof H., Daniel Solanders naturaliekabinett och dess öden. I *Svenska Linnésällskapets Årsskrift 45*. Uppsala 1962:128–137.

Smith, James Edward, *A Selection of the Correspondence of Linnaeus and other*

Naturalists, I–II. London 1821.
Solander, Daniel, An Account of the Gardenia. I *Philosophical Transactions of the Royal Society,* vol. 52, part 2. London 1762, 654–661.
Solander, Daniel, Letter from Dr. Solander to John Ellis Esq. *Gentleman´s Magazine,* vol. 39. 1769, 530–531.
Solander, Daniel, Furia infernalis, vermis, et ab eo concitari solitus morbus, descripti. I *Nova Acta Regiae Societatis Scientiarum Upsaliensis,* vol. 44. Uppsala 1778, 44–58.
Steckzén. Bertil, *Västerbottens regementes officerare till år 1841.* Umeå 1955.
Stearn, William T., The Botanical Results of the Endeavour Voyage. I *Endeavour,* vol. 27. 1968, 3–10.
Stearn, William T., A Royal Society Appointment with Venus in 1769: The Voyage of Cook and Banks in the Endeavour in 1768–1771 and its Botanical Results. I *Notes and Records of the Royal Society of London,* vol. 24. London 1969,64–90.
Stearn, William T., Svensk pionjärforskare i Stilla Havets naturhistoria . I Gisselquist & Tingbrand 1983, 150–155.
Stearn, William T., Daniel Carl Solander (1733–1782), pioneer Swedish investigator of Pacific natural history. I *Archives of Natural History,* vol.11, part 3. London 1984, 499–503.
Sörlin, Sverker & Fagerstedt, Otto, *Linné och hans apostlar.* Örebro 2004.
Tingbrand, Per, Världsomseglaren. I Gisselquist & Tingbrand 1983, 21–116.
Tingbrand, Per, Daniel Solander, Piteå´s around the world pioneer. I *Archives of Natural History, II* (3). London 1984, 489–498.
Tingbrand, Per, Daniel Solander and the Pacific. *Journal of the N. Z. Federation of the Historical Societies, vol. 2, No 5.* 1987, 6–14.
Tingbrand, Per, Daniel Solander – en världsomseglande Piteson. I *THULE.* Kungl. Skytteanska Samfundets Årsbok 1990, Umeå, 1990, 7–50.
Tingbrand, Per, *Daniel Solander – ljuset från norr.* Nr 1 i Solanderföreningens skriftserie Solanderiana. Piteå 2002.
Tingbrand, Per, Släkten Solimontanus och Solander. Ett hjälpmedel för framtida Solanderforskare med några fakta om de därtill knutna släkterna Bostadius, Dyhr, Granberg, Höijer, Idman och Paterssen. I *Piteå Museums Årsbok.* Piteå 2003, 125–146.
Uggla, Arvid Hjalmar, Från Linné den yngres Englandsresa. Kommentarer kring ett brev. I *Svenska Linnésällskapets Årsskrift 36.* Uppsala 1953, 71–77.
Uggla, Arvid Hjalmar, Daniel Solander och Linné. I *Svenska Linnésällskapets Årsskrift 37/38.* Uppsala 1955, 23–64.
Wheeler, Alwyne, Solander och zoologin under Cooks resa. I Gisselquist & Tingbrand 1983, 156–168.

Wheeler, Alwyne, Daniel Solander and the zoology of Cook´s Voyage. I *Archives of Natural History*, vol. 11, part 3. London 1984, 505–515.

Wheeler, Alwyne, Catalogue of the Natural History Drawings Commissioned by Joseph Banks on the Endeavour voyage 1768–1771. Held in the British Museum (Nat. His.) Part 3: Zoology. *Bulletin of the British Museum (Nat. Hist.) Historical Series, vol. 13.* London 1986, 1–171.

Wilkins, Guy L., A Catalogue and Historical Account of the Banks Shell Collection. *Bulletin of the British Museum (Nat. Hist.) Historical Series, vol. I. No 3.* London 1955, 78–83.

Örnberg, Victor (utg.), *Svenska Ättartal.* Årg. 5. Stockholm 1889.

LASSI FORDELL

Kyrkbron i Umeå

När Bengt Norling, dåvarande kommunikationsministern, år 1975 invigde Kyrkbron i Umeå, yttrade han bl.a.: ”Kyrkbron är det mest demokratiska brobygget!” Det var ett yttrande som måste ha retat många då och som troligen retar många umebor än idag.

Norling kunde ha rätt i att ingen enskild händelse i modern tid har engagerat så många i vår stad och inget enskilt företag i stadens regi har fått så mycket utrymme i våra lokaltidningar. Man talar ofta om spaltmetrar, tar i värre om spaltkilometrar, men här får man vräka på med spaltmil. Och nästan allt som skrevs var *mot* Kyrkbron.

I den sista skälvande minuten före byggstart gjorde Västerbottens-Kuriren (VK) en broenkät. Den visade att 200 var för bron och 2 000 var emot, medan 1 600 svarande ville ha ett östligare läge, den s.k. ”snedbron”.

När fullmäktige skulle ta det avgörande beslutet om bron blev röstresultatet efter sex timmars debatt 25-25. Fullmäktiges ordförande Gustav Widman avgjorde brons öde med sin utslagsröst. Vid sammanträdet var två kända bromotståndare frånvarande. Fyrtiotre (43) besvär lämnades genast in. Några månader senare slogs fast att inget av besvären godkändes.

Ändå påstod Norling att det var den mest demokratiska av broar!

Låt oss följa dramatiken lite mer detaljerat.

Första gången en bro i Östra Kyrkogatans förlängning dyker upp i diskussionerna är 1936, när länsstyrelsen vill ha ett

östligare alternativ till den av utredaren Johan Grahnén föreslagna bron vid Västra Esplanaden. Alternativen var en öppningsbar svängbro eller en fast bro. Den gången förordade länsstyrelsen den rörliga bron och fullmäktige ville ha den som senare skulle bli nuvarande Tegsbron. Tvisten mellan länsstyrelsen och stadsfullmäktige avgjordes i regeringen precis som i fallet med den blivande Kyrkbron.

I 1960 års regionplan förutsattes en kyrkbro och i diskussionerna om sammanslagningen av Umeå stad och Tegs municipalsamhälle fanns samma bro med. I februari 1962 antas en regionplan och i den finns Kyrkbron upptagen och i Umeå Regionplan (1963) finns den också med. Efter sammanslagningen med Teg 1964 gör Västerbottens Arkitekt Byrå en generalplan med arkitekt Åke Lundberg, sedermera länsarkitekt, som huvudansvarig. Med denna plan som underlag får Orrje & Co i uppdrag att utarbeta en trafikplan. Orrjes visar sig vara "bilismanpassade". De gör mätningar av trafiken och prognostiserar en ohämmad ökning av biltätheten och presenterar en trafikplan, där Kyrkbron är "ett måste". Bakgrundssiffrorna är intressanta. Umeå blir enligt den biltätast i landet med mer än 600 bilar per 1 000 umebor och ett genomsnitt av 40 000 fordon per dygn över älven år 1980. Inga tankar på att försöka begränsa biltrafiken redovisas. Planen redovisas i februari 1965. Moderaterna Sten Olsson och Harald Sundén ville ha återremiss, men röstades ner.

Åke Lundberg upplevde samarbetet vid planarbetet som närmast meningslöst, då staden och därmed Orrjes företedde en så låst position. När Orrjes plan presenterades var Lundberg genast kritisk till det föreslagna läget av bron. Hans huvudargument var att en bro vid kyrkan skulle hämma centrums tillväxt och skada miljön vid kyrkan. Enligt Orrjes egna beräkningar skulle också huvudparten av trafiken vika österut, varför Lundberg ansåg att ett östligare läge borde utredas. Kyrkorådet vaknar nu till och påpekar bullerproblem och

andra miljöeffekter i kyrkans närhet. Det resulterar i en flerpartimotion med krav på utredning av ett östligare alternativ.

Orrjes får i uppdrag att se över dessa problem, men återkommer med samma lösningar. En kyrkbro skulle "väl inpassas i trafikledssystemet för det centrala stadsområdet där Östra Kyrkogatan ingår som en centrumtangerande led och att det centrumområde som redovisas i planen bör kunna väl tillgodose det framtida behovet av centrumverksamheterna". Ur miljösynpunkt skulle Kyrkbron passa bättre "stadsbildmässigt" än ett östligare läge. Ur estetisk synpunkt fanns heller inga invändningar. Den östligare bron, av Gunnar Aspegren nedsättande döpt till "snedbron", skulle på Teg ansluta ca 100 m nedströms Kyrkbron och ha en sned sträckning tätt förbi Önabben till Östra Järnvägsgatan (intill nuvarande Konsthögskolan), men skulle enligt Orrjes bli betydligt dyrare. Flera debattörer påpekade att det skulle vara lätt att ansluta Ön från dess nordspets till denna brolösning.

Även nu haltade samarbetet med Åke Lundberg, som blivit länsarkitekt. Lundberg tog dock till sig denna "snedbro" som sitt förslag och pläderade för den och blev från och med nu ledare för motståndet mot Kyrkbron.

Arkitekten Erik Thelaus gör också en prövning. I sitt memorandum anför han inga miljöproblem med Kyrkbron. Det tycks som om han tittat för mycket på sina ritningar och kartor när han påpekar att "[...] en ny bro bör gå parallellt med Tegsbron för att passa in i stadsplanens rätvinkliga och regelbundna struktur" och att snedbron "[...]skulle få en sned sträckning i förhållande till älvens huvudriktning". Se där!

Orrjes gör nya trafikmätningar som resulterar i en ny stadsplan. Den är fantastisk! 14 planskilda korsningar med fem av dem i city och sju parkeringshus för 50 miljoner. Vilken tur att den planen aldrig fullföljts.

Reportage, intervjuer, öppna brev, partidebatter, föreningsaktiviteter, insändare, diskussionsmöten florerade.

I mars 1969 påstår Gunnar Aspegren att för kostnaden av en snedbro skulle man få Kyrkbron plus ytterligare en bro. Hur i all sin dar var det möjligt? Den redovisade prisbilden var 18 miljoner för Kyrkbron och 22 för snedbron. Fullmäktiges socialdemokratiska grupp antar den nya planen med moderater och centerpartister som reservanter.

Nu kom chocken! Länsstyrelsen avslår stadsplanen i januari 1969. Som skäl anges att universitetets utbyggnad och regionsjukhuset ändrar förutsättningarna. Utred ett östligare läge!

Samtidigt läggs andra inlagor och överklaganden in.

Professor Erik Bylund tycker det är anmärkningsvärt att cityplanen inte utretts ordentligt, innan staden bundit sig vid Kyrkbron. Miljögrupper vänder sig både mot den ohämmade bilismen och störningarna i Kyrkparken samt mot att kollektivtrafiken inte utretts ordentligt. Kammaradvokatsfiskalämbetet (!!!) beklagar miljöingreppen. Riksantikvarieämbetet besvärar sig över intrång i omistliga värden.

Etcetera...

Spaltmilen bara förlängdes och nästan alla var emot.

Stadsarkitekten Hans Åkerlind fick orättvist sina fiskar varma, fast han höll sig neutral i brofrågan. I en intervju i VK klagade han: "Snart har jag bara mamma kvar som vän!"

1969 blir bron i och med Länsstyrelsens ställningstagande ett regeringsärende. Först går det till Planverket. Där begär man ett yttrande från Väg- och Vattenbyggnadsstyrelsen som i mars 1969 tillstyrker bron. Det var ju nu inte så underligt, eftersom den ingick i den plan som man fått enligt uppdrag från Orrje & Co.

I juli 1969 svarar Planverket. Det blev både ett ja och ett nej. Man sade ja till brobehovet i princip, men ville att staden skulle utreda det östliga läget ytterligare på grund av att city var på väg att bli för trångt och att universitetet, regionsjukhuset och östlig nybyggnad ändrade förutsättningarna.

I september 1969 kom regeringens utslag: bygg Kyrkbron! I november samma år kunde man finna Kyrkbron i Vägverkets budget för 1970–74 och byggstarten förväntades bli under 1972. "Bron är avsedd att utföras i spännarmerad betong och skall utformas som två separata kontinuerliga lådbalkar upplagda på fristående landfästen och skivformiga pelare. De anslutande ramperna utformas som kontinuerliga lådbalkar rörligt anslutna till huvudbron. Grundläggningen sker på stödpålar av betong nedförda till fast botten."

Nu var det kört, ansåg Åke Lundberg och andra motståndare. Nya trafikledsplaner och dyra skolbyggen dök upp och brofrågan sjönk undan ett tag. 1971 hade Åke Lundberg fattat mod igen. Nu kom han med en plan för en gång- och cykelbro kombinerad med en breddning av Tegsbron. Kostnad: åtta miljoner. Så kom det egentliga avgörandet i kommunfullmäktige den 18 november 1971, föranlett av att gatukontoret hade tagit upp "bro över älven" och äskat 1,8 miljoner i sin budget. Debatten blev sex timmar lång. Hade de två motståndarna varit närvarande hade kanske Kyrkbron aldrig blivit av. Med hjälp av några fronderande socialdemokrater fick motståndarna ihop 25 röster mot de 25 rösterna för. Men med Gustav Widmans utslagsröst beviljades anslaget. I huvudsak följdes partilinjen, socialdemokrater mot höger och center. Märkligt kan man tycka, att synen på en bro skiljer sig partiideologiskt.

Nu var det bara att utse entreprenör. AB Vägförbättringar fick uppdraget att bygga bron för 18,5 miljoner.

I januari 1973 försökte centerpartisterna Ove Olausson och Lars Weinehall stoppa bygget. Skälet var att kostnaden sprungit upp till 45 miljoner. Men då staden redan lagt ner över åtta miljoner i projektering så avslogs deras motion och i maj påbörjades bygget. Det drog 36 000 dagsverken och slutsumman kom att ligga strax under 50 miljoner.

Den 26 september 1975 var det broinvigning. Närvarande var bl.a. kommunalrådet Torsten W. Persson och vägdirektö-

Kyrkbron i Umeå, sedd från norra sidan. Foto: Lassi Fordell.

ren Hans Rönström. Först stördes ceremonin av ett häftigt regnväder och hela sällskapet fick rusa iväg in under bron och skydda sig, sedan kunde kommunikationsminister Bengt Norling äntligen klippa av bandet.

Två forskare (Ödman/Orrskog) har granskat Kyrkbroprojektet och försökt finna orsaker till de konflikter som förekom och den uppenbara diskrepans som fanns mellan anhängarna/politikerna av broläget och motståndarna/allmänheten. De pekar bl.a. på att planeringen för trafiken inklusive bron lades på ingenjörsfirman Orrje & Co medan förutsättningarna för deras arbete utgjordes av en generalplan upprättad av VAB med Åke Lundberg som huvudman. Samarbetet mellan Orrjes och Åke Lundberg stördes allvarligt av låsningarna. Orrje & Co nyttjades också av Vägförvaltningen som utredare

och det var därför lätt att vägmyndigheten accepterade deras synsätt. Åke Lundbergs inlaga om centrumstörningen ledde till att Orrje & Co fick nytt utredningsuppdrag, men när den nya utredningen presenterades för fullmäktige var Lundberg inte inbjuden med den följden att fullmäktige fick en ofullständig presentation. Orrjes nyttjades samtidigt även av både Västerås och Borås för trafikutredningar och i alla dessa återkom identiska formuleringar om en ohämmad tillväxt av bilismen med åtföljande behov av stora trafikapparater. Till saken hör också en viss animositet mellan å ena sidan väg- och vattenbyggarna i Orrjes, kommunen samt Väg- och Vattenbyggnadsstyrelsen och å andra sidan länsarkitekten Åke Lundberg. Den dåvarande drätseldirektören Sigvard Larsson avslöjade i en intervju i VK att staden de facto inte hade något val. Vägverket hade nämligen gett det råa beskedet, att man kunde bygga vilken bro man ville, men skulle man ha statsbidrag var det endast Kyrkbron som gällde. Vägdirektören Hans Rönström lär senare inofficiellt ha medgivit inför Åke Lundberg, att om kommunen hade gett upp Kyrkbron för en annan lösning hade Vägverket gett med sig.

En del av debaclet kring bron kan förklaras av att trafikplaneringen på denna tid inte hade en egen avdelning inom kommunförvaltningen utan låg under byggnadskontoret. Att Umeå just då befann sig i en snabb expansion bidrog också. Det var krävande att planera för en stad som 1950–1970 fördubblade sin befolkning. Just under denna period började också både universitetet och regionsjukhuset att växa snabbt, hur snabbt var svårt att då förutse. Det måste väl också tillstås, att det för fritidspolitiker är mycket svårt att hinna ta till sig all information. När teknikerna lägger fram sina flödeskartor med tjocka svarta tentakler som vrider sig och krälar ut över stadskartan likt en jättebläckfisk är det inte lätt för politikern att vrida tentaklerna åt andra håll. Man räcker helt enkelt inte till. Till sist kan nämnas att det då inte fanns något

kommunalt monopol i planfrågor. Idag har nog stadens styre större tyngd i sådana frågor vid möten med statliga myndigheter.

Nu trettio år efteråt väljer väl var och en sin egen attityd och den kan ligga någonstans mellan de gamla VK-rubrikerna från debattens dagar: "Monument över en dröm", "Pamparnas bro" och "En onödig bro".

Expressen skrev efter invigningen att Kyrkbron var ett stort dyrt och fult misstag som inte kan göras ogjort, men den överdriften får tidningen stå för själv. Nu (år 2005) har man för övrigt kommit fram till den trafikmängd, som Orrjes prognostiserade för 1980: 40 000 fordon/dygn. Och jag tror att många, men inte alla, håller med om att det var "Snedbron" vi skulle ha byggt.

Källor

Västerbottens Kuriren 1965–1976.
Så blev det en Kyrkbro (Kommunkansliet, Informationstjänsten).
Umeå Stadsarkiv: planer, yttranden, protokoll, besvär.

HEIDI HANSSON

Turisten och det vänliga folket i norr

Kriterierna för vad som utgör ett attraktivt resmål har inte förändrats särskilt mycket sedan turismens barndom. Artonhundratalsturisten hade i stor utsträckning samma förväntningar på sin resa som dagens charterresenärer. Resmålet ska kännas nytt och fräscht och kunna erbjuda antingen storslagna naturupplevelser eller en intressant kultur. Det ska vara förhållandevis enkelt att ta sig till destinationen så att alltför mycket dyrbar tid inte går åt till transporter. Platsen ska vara tillräckligt exotisk för att rättfärdiga ett besök men inte så främmande att den blir hotfull. Det ska finnas möjlighet till både avkoppling, rekreation och nya upptäckter. Det ska gärna vara billigt. Det ska vara tryggt och säkert. Lokalbefolkningen ska vara vänlig och tillmötesgående. Alla dessa kriterier uppfylls av Lappland, menar den engelska artillerikaptenen Alex Hutchinson som besökte Lappland med sin hustru under sommaren 1869:

> The difficulty of finding new ground for travel is increasing every year for those who, with but a limited time at their disposal, are yet tired of the beaten paths of Ramsgate or Scarborough, Switzerland or the Rhine, and pant after lands fresh and fair, of which they have never seen a photograph, where the gorgeous hotel with its elongated bills, and the pertinacious touter with his cringing greasy manners, are alike unknown. [---] Some must have mountain air and scenery; some fishing; others

> shooting. Some must sketch, catch butterflies, or botanize; others collect eggs, or gather ferns. Besides, ladies may wish to be of the party! Well, you may add these together – plus the economy and cleanliness so dear to the English heart – and find the sum total in the land visited by the writer and his wife, during the months of June and July in 1869.[1]

Det är uppenbart att turismen är väl etablerad vid tiden för paret Hutchinsons resa. Inte bara de engelska badorterna Ramsgate och Scarborough utan också Schweiz och Rhendalen har förlorat sin tjuskraft och kännetecknas enligt Hutchinson främst av hutlösa priser i form av långsträckta hotellnotor och oljiga kundfiskare som försöker sko sig på turisterna. Vi vill hellre ha den klara stärkande luften i norr, där natten aldrig kommer, än de korta dagarna och den schweiziska penningutpressningen i söder, skriver han (2). På samma sätt som dagens reseföretag varje år presenterar nya resmål i sina kataloger vill Hutchinson slå ett slag för det ännu oförstörda Lappland och hans skildring *Try Lapland: A Fresh Field for Summer Tourists* (1870) är lika mycket en PR-text som en reseberättelse. Lappland erbjuder vacker natur, ren luft och låga priser och är dessutom mycket lämpligt för kvinnliga besökare. En recension av boken sammanfattar budskapet: "Absolute novelty without danger, and economy without discomfort."[2] Det är nytt, säkert, billigt och bekvämt att resa i Lappland. Ett av de viktigaste skälen till Hutchinsons positiva inställning är hans upplevelse av den norrländska befolkningens hjälpsamhet och vänliga attityd.

Teoribildningen inom reselitteraturkritiken är i stor utsträckning präglad av de senaste decenniernas anglo-amerikanska forskning om skildringar av resor till framför allt de forna brittiska kolonierna. Det har därför blivit i det närmaste ett axiom att betrakta reseberättelsen som en imperialistisk

genre. Enligt Helen Gilbert och Anna Johnston är det i princip omöjligt att diskutera resande historiskt utan att ta den moderna tidens olika imperialistiska projekt med i beräkningen.[3] Ett problem med forskningens livliga intresse för engelska erfarenheter är dock att begreppet imperialism ofta har getts en betydelse grundad på förhållandena i det brittiska imperiet och blivit synonymt med ekonomisk utsugning, förtryck och kulturell dominans.

Det råder ingen tvekan om att många engelska artonhundratalsresenärer uttrycker ett ohöljt förakt för lokalbefolkningen på de platser de besöker och underbygger det imperialistiska systemet genom att skapa och upprätthålla stereotypa föreställningar om andra kulturer. Den turistiska konsumtionen av sevärdheter och souvenirer kan på flera sätt liknas vid den rovdrift som pågick i många delar av Victorias imperium. Men det är inte självklart att en tolkningsmodell grundad på koloniala villkor kan överföras till att gälla generellt. Den engelske turisten i Afrika eller Indien hade trots allt stöd för sin överlägsna självgodhet i den koloniala administrationen men hade inte alls samma maktposition vid en resa till någon av de självständiga staterna i Europa. Hutchinsons indignerade uttalanden om schweiziska utpressningspriser och kundfiskeri visar tydligt att inte bara resmålet utan också turisten kan vara föremål för utsugning och en av de mest positiva aspekterna av Lappland i hans ögon är att folket där ännu inte lärt sig att slå mynt av turisternas behov.

I sin inflytelserika studie *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation* myntar Mary Louise Pratt begreppet "contact zone", kontaktsfär eller kontaktzon, för att beskriva det faktiska eller föreställda område där resenärer och lokalbefolkning, kolonisatörer och koloniserade kommer i beröring med varandra och upprättar någon form av – vanligtvis ojämlik – relation.[4] Men kontaktsfären är kaotisk till sin natur och det är inte givet att maktförhållandena förblir oförändrade. Resenä-

rerna utnyttjar och exploaterar mänskliga, naturliga och kulturella tillgångar på de platser de besöker, men blir i sin tur utnyttjade och exploaterade till gagn för den lokala ekonomin.

Reselitteraturen innehåller otaliga exempel på besökarnas nedlåtande och föraktfulla inställning till lokalinvånarna, men turisten är också helt beroende av t.ex. vildmarksguiders och tolkars kunskap och goda vilja. Karen Dubinsky visar i sin studie av turismen vid Niagarafallen hur ursprungsbefolkningen i området blev ett slags skådespel för vita medelklassbesökare genom att olika slags "indianska evenemang" iscensattes.[5] En nordskandinavisk parallell är marknadsföringen av Kautokeino som den plats där turisten kunde få se "riktiga samer". Det är ett odiskutabelt exempel på förtryck, när en levande kultur på detta sätt förvandlas till handelsvara, men samerna, liksom de amerikanska ursprungsfolken vid Niagara, kunde också profitera på resenärernas begär efter autentiska upplevelser genom att i själva verket erbjuda dem låtsasspektakel. Servicenäringen är exempel på ett annat område där maktförhållandena fluktuerar. Samtidigt som reseskildringarnas författare ofta ger uttryck för avsky eller medlidande med de människor som tillhandahåller service bidrar de genom sitt besök på orten till uppbyggnaden av en serviceindustri. En reseskildring ger ju bara den ena sidan av historien. De människor som lever på turistdestinationerna ges sällan något talutrymme. Att reseskildringen är en imperialistiskt färgad genre är inte samma sak som att den resa som skildras är ett otvetydigt exempel på praktisk imperialism.

Det är alltså viktigt att vara medveten om att maktstrukturen i kontaktsfären är instabil. Lika viktigt är det att ta hänsyn till att reseskildringen är en genre som ligger i gränslandet mellan fakta och fiktion. Författarnas syfte med resebeskrivningen liksom de berättarpositioner de intar har stor betydelse för den bild de förmedlar av de människor de möter. Vissa

skribenter framställer sig själva som etnologer eller antropologer och har alltså vetenskapliga anspråk, ofta grundade i artonhundratalets rasbiologiska tänkande. De författare som förmedlar en bild av sig själva som naturdyrkare har i stället estetiska anspråk och är sällan intresserade av lokalbefolkningens villkor. Detsamma gäller naturvetenskapligt orienterade skildrare som geologer och biologer och texter som i första hand beskriver jakt- och fiskeresor eller äventyr i vildmarken. I sådana skildringar ges ofta ett intryck av att det överhuvudtaget inte finns några andra människor på platsen. Informatören tar ofta fasta på historia och samtida sociala förhållanden, men kan hålla en viss distans till människorna. Entusiasten, å andra sidan, lyfter gärna fram positiva egenskaper som ärlighet, hjälpsamhet och vänlighet hos lokalinvånarna. Alla dessa författarpositioner kan naturligtvis ingå i ett och samma verk och blandformer är vanliga. Men hos Hutchinson – som redan i sin titel visar att hans syfte är att göra PR för Lappland – överväger de positiva beskrivningarna av människorna i norr. Myten om det vänliga folket ingår i reklamdiskursen.

Liksom många andra engelska medelklassresenärer är Hutchinson övertygad om sin egen kulturs överlägsenhet och även om han registrerar den frapperande avsaknaden av dimma och koldamm på andra sidan Engelska kanalen, vidhåller han att det engelska klimatet i alla fall är bättre för arbete:

> our climate is the best for *work*; and though it may be asked whether we are really the happier for all our energy and labour under the sun, and whether the people abroad do not appear more tractable, better-behaved, better clothed and fed, than the same class in England, no one would wish our English youths to give up their spirit and activity for the idle lounging-about pleasures of the continent. (8–9)

Kontinentens fördelar kommer till korta i jämförelse med engelsk arbetsmoral och energi. Hutchinson visar ingen beredvillighet att vidga sina vyer utan utgår från att den engelska normen i alla stycken är den rätta. Hans positiva omdömen om folket i norra Sverige har alltså sin grund i att människorna han möter kan passas in i denna norm. Redan vid ankomsten till Helsingborg noterar han att människorna har blivit längre och ser bättre ut, trots att de verkar vara fattigare än folket på den danska sidan (35).

Det är dock tydligt att paret Hutchinson inte räknar med någon högtstående civilisation i norra Sverige. Inför sin resa förser de sig med billiga smycken och gummileksaker "with which to amuse the natives" (5). Förutom personliga effekter och mat ingår ett resebadkar i deras packning och de planerar att införskaffa ett antal biblar på samiska för att kunna dela ut när de kommer fram till Lappland. Engelska resenärer anar inte hur högt gudsordet värderas i länder, där det inte finns någon möjlighet att köpa en Bibel eller hur få av de människor de möter som någonsin har hållit den i sin hand, skriver han (52). Bibeln var kanske inte var mans egendom i artonhundratalets Sverige men var ingalunda så sällsynt förekommande som Hutchinson föreställde sig. Det står klart att det engelska paret förväntar sig en outvecklad kultur och naiva, om ock vänligt sinnade vildar i norr. I lasten på den ångbåt som de reser med från Stockholm fanns till deras besvikelse bland annat tegelsten, öl och vin, möbler, två barnvagnar och en cykel. Vi hoppades, skriver Hutchinson, att få lämna sådana tecken på civilisation bakom oss när vi närmade oss Polcirkeln (57).

Luleå blir en odelat positiv upplevelse för paret. Avsaknaden av fängelse, polis, domare och soldater imponerar. Folket uppför sig så väl att dessa institutioner inte behövs, kommenterar Hutchinson, och stöld är en okänd företeelse (71). Hotellet är bekvämt och rummen välutrustade och uppassningen

från renliga och eleganta pigor oklanderlig. Vi kunde knappt förstå att vi befann oss på samma latitud som Island, utbrister Hutchinson (69). Å ena sidan vill han se ett primitivt Norrland fritt från cyklar och sammetsklädda soffor, å andra sidan vill han kunna färdas dit med ångbåt och övernatta på ett komfortabelt hotell. Kombinationen av att vilja stoppa utvecklingen på plats och inrätta natur- och kulturreservat tillgängliga för turister och samtidigt bygga upp servicenäringen för att besökarna ska kunna åtnjuta den bekvämlighet de är vana vid är ett utslag av imperialistiskt tänkande som återkommer i reselitteraturen. Det finns en konflikt mellan turistens begär efter autentiska upplevelser och behov av service som endast kan lösas genom inrättandet av separata sfärer för lokalbefolkningen och besökarna. I Hutchinsons text delas människorna i stort sett in i tre olika grupper: hans egen, det vill säga den i de flesta fall överlägsne turisten/konsumenten, den grupp som tillhandahåller service och den grupp som tjänar som turistattraktion.

Det är Kvikkjokk som är parets mål och det är här de förväntar sig att möta det autentiska och unika. I Stockholm himlade folk med ögonen i stum förundran, när vi berättade vart vi skulle, skriver Hutchinson och här säger de att bara två eller tre resenärer per år färdas till Kvikkjokk och att ingen utländsk dam någonsin har försökt sig på färden (75). Efter en kortare båtresa åker paret vidare i vagn, körda av en ung flicka som till deras förvåning och beundran är helt okänslig för guppen och svängningarna på den dåliga vägen (79–80). Liksom prinsessan på ärten visar sin höga börd genom att inte kunna sova med en ärta under madrassen, visar paret Hutchinson sin högre civilisationsnivå genom att lida svårt av den guppiga resan, men samtidigt framstår den norrländska befolkningen, representerad av kuskflickan, som enastående slagtålig och uthållig.

Makarna Hutchinson övernattar i Edenfors, där de blir

mycket väl mottagna av folket på platsen som ger dem sitt eget sovrum och lagar den bästa mat de förmår (83). Servicen i norr är utmärkt, menar Hutchinson, inte minst för att turisterna betalar mer än vad lokalbefolkningen annars skulle kunna tjäna:

> I may as well state here, that your orders are always sure to be punctually attended to – your pay so far exceeding anything they can otherwise earn, that they are only too happy to oblige you. We gave our hospitable land-lady 4*s*. 4*d*. for our bed, breakfast, and tea; which is in Lapland the outside charge, and with which they are always more than satisfied; in fact, we received nothing but civility and kindness from all the Swedish settlers of whose services we made use. This is much to their credit, as we were often twenty miles away from any house but their own, and entirely in their power. (85)

De lappländska nybyggarna har inte blivit korrumperade, trots att turisterna är helt beroende av deras välvilja i det glesbefolkade området. I Norge, berättar Hutchinson, går engelska resenärer under benämningen vildgäss – de kommer på sommaren, blir plockade och flyger sedan sin väg igen (76). Den mentaliteten har ännu inte nått svenska Lappland. De män som kämpade med parets tunga packning på vägen till Jokkmokk var tacksamma för sin blygsamma betalning, enligt Hutchinson, medan den bärare som fraktade en betydligt mindre börda ett kort stycke i Dover tyckte sig illa behandlad när han erhöll samma summa (102). Hutchinsons antydda slutsats är att girighet är främmande i norr.

I Jokkmokk får paret se "sin första same", en äldre man klädd i renskinnsdräkt (109). Det är dock inte fråga om någon egentlig interaktion utan samen blir en turistattraktion, ett exotiskt skådespel, på samma sätt som när Niagara-turisterna

Bild 1. "Interior of the Lapp hut at Parkijaur" är bildtext till denna illustration i *Try Lapland* av A.H. Hutchinson, London 1870, mellan s. 118 och s. 119. Okänd illustratör.

får syn på "sin första indian", enligt Karen Dubinsky.[6] Ett besök längre fram i vad Hutchinson beskriver som en lapphydda skildras dock betydligt mera negativt:

> In the dirtiest room we had yet met with, stood a still dirtier old woman, making coffeee. Her husband, and old man of seventy, sat on one side, while a hideous deformed little Lapp (whether man or woman it was difficult to say), squatted on the floor on the other, in full costume, consisting of high-peaked, blue cloth cap and reindeer-skin dress, ornamented with beads and spangles. Her face was brown as a berry, long lanky black hair streamed down her cheeks, and, staring at you with the wickedest little bead-black eyes, she begged for "Penge" (money). (118)

Dubinsky karakteriserar sådana första möten med ursprungsbefolkningen som ögonblick av "raspanik".[7] Vare sig resenären reagerar med avsky, medömkan, romantiserande beundran eller förakt hotar mötet att upplösa det civiliserade, europeiska jagets gränser. Den vanligaste strategin är att behärska det främmande genom objektifiering. Samen i Hutchinsons beskrivning är anskrämlig och deformerad, har stripigt hår och elaka ögon och går inte ens att könsbestämma. Han eller hon blir en negativ symbol för det annorlunda och ett bevis för att turistens egen civiliserade livsstil ändå är att föredra.

Det som upprör Hutchinson mest i samband med besöket hos samefamiljen är dock att de två unga männen i huset inte visar någon vilja att tjänstgöra som parets roddare förrän de till sist erbjuds sprit. Det är alltså framför allt bristen på serviceanda som förargar honom. Nästa same de möter är däremot tjänstvilligheten själv och beskrivs följaktligen betydligt mera positivt:

> Our hostess, such a funny, goodnatured creature, was most active in our behalf. Puffing and blowing at every step, she nearly worked her legs off trotting about to prepare us something to eat and otherwise make us comfortable.
>
> She was not more than four feet high, and looked like a little witch as she bustled about the room, hunting up all her possessions for our use. [---] The little Lapp succeeded in giving us quite an excellent repast. (122–23)

Det finns dock ingen antydan i texten om att Hutchinson är intresserad av samernas kultur eller livsvillkor. Hans bedömningar utgår från vilken nivå av service de erbjuder, och de samer som han bara ser på avstånd, och som alltså inte har något att erbjuda utom möjligen som spektakel, beskrivs an-

Bild 2. Samekvinna. Illustrationen finns utan bildtext i *Try Lapland* av A.H. Hutchinson, London 1870, s.135. Okänd illustratör.

tingen rasistiskt eller romantiskt, som de fula pygméer han kan se från sitt fönster i Kvikkjokk, det koppel lappar – "brace of little Lapps" – som betraktar honom, när han fiskar eller det rara, lilla par han möter på orten (131, 153, 135). De romantiska beskrivningarna är de som i alla fall gör störst intryck på den anonyme recensenten av *Try Lapland*. Kvikkjokk måste vara den ursprungliga scenen för sagan *Snövit*, skriver kommentatorn. Platsen är bebodd av de sju små dvärgarnas ättlingar, milda, arbetsamma och artiga människor, okunniga om våld och brottslighet, oskuldsfulla, primitiva, vänliga och respektfulla.[8] Men genom att reducera Lappland till ett sagoland förnekar recensenten också möjligheten av ett modernt liv och en modern samhällsutveckling i regionen.

Hutchinson är medveten om att han och hans hustru utgör ett skådespel för lokalbefolkningen lika mycket som samer

och nybyggare blir exotiska specimen för dem. På vägen till Jokkmokk är det stora samtalsämnet engelsmannen och all hans packning, så snart den båt de färdas i möter en annan (86). I Niavi är nybyggarna fast beslutna att inte gå miste om någon aspekt av mötet med en engelsk dam – inte ens tandborstningen (160).[9] I Kvikkjokk är samerna minst lika roade och förvånade vid anblicken av paret Hutchinson som de själva är av samerna (134). Inför hemresan bestämmer sig Hutchinson för att auktionera ut en del av sin packning i stället för att frakta hem den och blir alltså leverantör av engelska souvenirer till luleåborna (171). Lokalbefolkningen saknar visserligen röst i Hutchinsons text, men av exempel som dessa går det att utläsa att det engelska paret inte bara konsumerar vad Lappland har att erbjuda utan också själva blir föremål för konsumtion.

Det finns ett värdshus i Kvikkjokk vid tiden för Hutchinsons resa, men eftersom författaren hade hört talas om prästen Johan Læstadius vänlighet, valde paret att i stället be om husrum i prästgården (130).[10] Deras bekvämlighet garanterades av Laestadius syster och dotter, fulländade damer som tävlade om att passa upp på paret, enligt Hutchinson (133). Vi fick ett så gott förhållande till vår värd, skriver han, att innan vi reste slaktade han den gödda kalven för vår skull – även om den inte var mycket större än en storvuxen katt (137). Lappland är ett förtjusande Lilliput, där potatisarna inte är större än valnötter, lammstekarna inte större än lärkor, kommenterar recensenten.[11] I stället för att inse de problem lantbruket brottas med i norr, framhåller skribenten det sagoaktigt pittoreska i de förkrympta djuren och grönsakerna.

I Kvikkjokk byter paret Hutchinson sina billiga broscher och ringar mot fågelägg och samlar på sig en del andra souvenirer (138–39). De stannar i två veckor och är nöjda med allt utom myggen – den gästfrie värden och hans familj, de vänliga samerna och nybyggarna i området. Reseskildringen av-

slutas med en upprepning av titelns uppmaning:

> Never had we spent a more thoroughly enjoyable time. Health and spirits were recruited and invigorated; and though our pockets were lighter by £100, we shall always look back with satisfaction and delight on our Arctic trip, and remember with gratitude the advice given to us (which we now give to others), "Try Lapland for your summer holiday!" (228)

Det är vanligt i reseskildringar att resenären framställer sig själv som ensam, enligt mönster från upptäcktsresanden och äventyrare. Ett viktigt försäljningsargument är ju trots allt att berättelsen skildrar något nytt och okänt. Hutchinson är medveten om nyhetsvärdets betydelse, när han påpekar att få resenärer och ingen utländsk kvinna har besökt Kvikkjokk eller när han beskriver den norrländska skogen som en ny sensation som ingen Murray eller Bædeker skildrat och ingen fotograf avbildat (98).[12] Men mer än många andra reseboksförfattare låter Hutchinson sin berättelse utspelas i kontaktsfären. I hans Lappland finns människor som kan fungera både som exotiska attraktioner och välartade tjänsteandar. Det handlar definitivt inte om något jämbördigt förhållande och han visar inget intresse för landsdelens sociala liv. Det är tillgången på god service och lokalbefolkningens villighet att acceptera hans överlägsenhet som konsument av varor och tjänster som leder till hans positiva beskrivning av folket i norr. Det är väl värt att göra en resa till Lappland, för där lever människorna efter principen att kunden alltid har rätt. Det är god reklam och bör också läsas som sådan, inte som en vederhäftig beskrivning av norrländska livsvillkor under senare hälften av artonhundratalet. Att teckna en mer komplicerad och realistisk bild av folket i norr skulle inte vara förenligt med Hutchinsons syfte att göra PR för Lappland.

Noter

1 Alex Hutchinson, *Try Lapland: A Fresh Field for Summer Tourists*. London: Chapman and Hall, 1870, v-vi. Fortsatta hänvisningar till sidor i detta verk ges inom parentes i texten.

2 "Seeing Lapland", recension av Alex Hutchinson, *Try Lapland: A Fresh Field for Summer Tourists*. I *Littell's Living Age* 1393, New York, 1871, 426. Ursprungligen publicerad i *Chamber's Journal*.

3 Helen Gilbert and Anna Johnston, Introduction, *In Transit: Travel, Text, Empire*. (Eds.) Helen Gilbert and Anna Johnston. New York: Peter Lang, 2002, 1.

4 Mary Louise Pratt, *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*. London: Routledge, 1992, 6.

5 Karen Dubinsky, "Vacations in the 'Contact Zone': Race., Gender, and the Traveler at Niagara Falls". I *Nation, Empire, Colony: Historicizing Gender and Race*. (Eds.) Ruth Roach Pierson and Nupur Chaudhuri, with the assistance of Beth McAuley. Bloomington: Indiana UP, 1998, 256.

6 Dubinsky 1998, 254–59.

7 Dubinsky 1998, 256.

8 "Seeing Lapland", 1871, 429.

9 Niavi avser sannolikt dagens Njavve.

10 Johan Læstadius tjänstgjorde i Kvikkjokk 1860–70. Se t.ex. Hans Læstadius, "Den norrländska prästsläkten Læstadius". *Oknytt* 1-2 2003: 91, Umeå 2003.

11 "Seeing Lapland". 1871, 429.

12 Murray och Bædeker var utgivarna till de mest spridda guideböckerna under artonhundratalet.

ANDERS HUGGERT

Det låg en åskvigg i ett stenröse i Myre by, Vibyggerå, Ångermanland

Inledning

Enligt folklig föreställning i Syd- och Mellansverige i äldre tid var stenyxor föremål som störtat ned från himlen vid åska och blixtnedslag. Detta framgår redan av benämningar som *åskvigg*, *torvigg*, *torkil* och liknande. Föremålen ansågs ha magisk kraft. De skyddade mot olyckor och trolldom, kurerade sjukdomar och garanterade framgång i boskapsskötsel, jakt och fiske.

I förra numret av Oknytt presenterade jag ett par skriftliga uppgifter som klart visar, att tron på åskviggar även existerat bland allmogen i södra delen av Västerbottens län. I det ena fallet handlar det om en yxa från Tallsjö i Fredrika socken. Områdets första nybyggare kom från Åsele-hållet och stammade från Ångermanland. Därmed låg det nära till hands att i princip härleda företeelsen till det ångermanländska kustlandets jordbruksbygder. När studien gick i tryck, hade den frågan emellertid inte närmare undersökts. I den delen kan framställningen nu kompletteras och det gör jag utifrån en hembygdsforskares artikel i Westernorrlands Allehanda den 30 januari 1882. Professor emeritus Evert Baudou lade nyligen märke till artikeln, i form av ett tidningsklipp, i en personhistorisk samling i Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm.

Stenyxan hos födorådstagerskan i Myre

Under senare delen av 1800-talet och en bit in på 1900-talet gjorde den självlärde hembygdsforskaren Petrus Edholm (1849–1921) dokumentations- och insamlingsarbeten såväl i hemsocknen Bjärtrå som i Ångermanland i övrigt. Fornsaker samlades in och överlämnades, med uppgift om fyndplats, till olika museer och då kanske främst till Vitterhetsakademiens samling i Stockholm. Den nu aktuella tidningsartikeln har skrivits av Edholm själv och inleds med en strikt uppräkning av alla de fornsaker denne sänt till Akademien under tiden 1 juli 1879 till 31 december 1881. Det är framför allt fråga om stenåldersfynd. Uppräkningen utgör en effektfull bakgrund till själva syftet med artikeln, nämligen att motverka tron på åskviggar och – som vi förstår – på så sätt underlätta förvärvsverksamheten. Det Edholm skriver är mycket upplysande beträffande tron på åskviggar i Ångermanland vid den tiden och lyder:

> I Vibyggerå finnes hos en födorådstagerska en stenyxa, som ej säljes på några vilkor, derför att det är en "Torkil eller åskvigg" [citat i originalet] och anses vara en skyddande "Amulett" [citat i originalet], och om den skulle säljas, så ansågs det som den *"skyddsande"* [kursivt och citat i originalet] hvilken anses åtfölja denna amulett skulle vika bort från huset, hvadan den ej kan säljas. I afseende på dess ursprung har egarinnans son yttrat till en som sökte köpa den, "att inte är hon gjord med menniskohänder, utan hon har nedfallit" (från rymden) "i ett stenröse i Myre" (hon är funnen i ett stenröse i Myre by, och den lär vara ovanligt vacker) [citat och inskjutna förklaringar i originalet]. Det är sant hvad lektor B. en gång yttrade i Hernösandsposten: "Lika intressant denna vantro är, såsom en säkerligen ganska oförfalskad lemning af våra förfäders Torsdyrkan, lika bedröfligt är det att se

> en så mörk hedendom frodas och fortlefva ända i våra dagar" [citat i originalet].

Edholm fortsätter:

> Och anhålles hos redaktionerna af de s.k. folktidningarne och af alla andra hos allmogen spridda tidningar, att de ville införa i sina tidningar senare delen af denna uppsats d.v.s. den del som handlar om vidskepligheten, kanske den kan bringa något ljus i den vantro och vidskeplighet som äro fästade vid fornsaker från stenåldren.

Några kommentarer

Tidningsartikeln låter förstå, att tron på åskviggar sedan gammalt fortlevde hos ångermanländsk allmoge och att sådant tänkesätt verkligen var av betydelse ännu i senare delen av 1800-talet. Det av Edholm nämnda exemplet är hämtat från Myre by, belägen på halvön mellan Docksta- och Norrfjärden i Vibyggerå socken. *Vibygioradh* (1314, avskrift 1344) var troligen egen församling redan på 1200-talet. Vid kyrkbyn och på några andra platser finns gravhögar och högliknande stensättningar, varför det där funnits odlingsbygd åtminstone sedan vikingatiden (Baudou 1971).

Kvinnan som ägde stenyxan var "födorådstagerska". Detta innebär, att hon har överlämnat den gård där hon bor till ny ägare, efter en överenskommelse om att få bo kvar och varje år få vissa förnödenheter till sitt uppehälle. Kvinnan var, så att säga, pensionär och antagligen rätt gammal.

Yxan hade påträffats "i ett stenröse" och var, enligt hörsägen, "ovanligt vacker". Det är, med andra ord, knappast troligt, att yxan hamnat i röset av en tillfällighet. År 1842 hittades en praktfull tjockbladig flintyxa i ett "stenkummel" på

Skellefte prästgårds ägor. I det fallet kan man inte utesluta, att det var fråga om ett gravmonument från stenåldern (Huggert 2001: 60 f). Både beträffande stenyxan från Myre by och den från Skellefteå kan emellertid en helt annan förklaring gälla, nämligen att de lagts i en asatroendes grav, eller senare deponerats i ett sådant gravröse, just av den anledningen att de var åskviggar. I så fall har föreställningen om åskviggar även existerat i norra delen av det västerbottniska kustlandet.

Det är antagligen Petrus Edholm själv som gjort ett försök att få köpa stenyxan i Myre och som förvägrades detta på grund av – i hans tycke – enfaldig vidskeplighet. Motsvarande erfarenhet gjorde förhistorikern Sven Nilsson (1787–1883), då han i förra delen av 1800-talet var verksam på den skånska landsbygden (Huggert 2005: 67).

Avslutning

Tidningsartikeln "Fornsaker och vidskeplighet" har nu fått fylla en helt annan funktion än den som Edholm tänkt sig. Själva föreställningen, att stenyxor är åskviggar/torviggar har naturligtvis uppstått i asatrons miljö. Fenomenet har sedan fortlevt även inom folkkulturen under kristen tid och fortlöpande nått ytterligare geografisk spridning. Utvecklingen som sådan kommer tydligt till synes just genom de åskviggar som påträffats utanför vikingatida nordbobygd, som i exemplet från Tallsjö i Fredrika.

Min studie bör kunna kompletteras med uppgifter om åskviggar från området Medelpad-Gästrikland. Det ligger i sakens natur, att ämnet även skulle kunna breddas och fördjupas mer än så, men det får i så fall bli vid ett annat tillfälle.

Referenser

Baudou, Evert, Förhistorisk tid i Ullånger och Vibyggerå. I *Ullångers kommun. Ullånger och Vibyggerå socknar.* Red. Alvar Nordström. Härnösand 1971, 27–64.

Edholm, Petrus, Fornsaker och vidskeplighet. *Westernorrlands Allehanda.* 30/1 1882. Härnösand. (Montelius, vol. 155. Antikvarisk-topografiska arkivet, Stockholm.)

Huggert, Anders, Praktfull flintyxa låg i ett stenkummel. *Västerbotten* 4/01, 56–62. Umeå 2001.

Huggert, Anders, "Åskvigg funnen vid gräfning under ett af blixten träffadt träd". *Oknytt.* 1–2/2005, 62–73. Umeå 2005.

Skoglund, Lars-Olof, "Edholm, Petrus (Pelle)". *Norrländsk uppslagsbok.* Umeå 1993.

Recensioner

Bertil Edin. Åtta barn utflugna från ett torp i Resele, Ångermanland. Ord & visor. Skellefteå 2004.

Bertil Edin, född 1931 i Resele socken, Ångermanland, fil mag i litteraturhistoria, engelska, nordiska språk, historia och pedagogik, är sedan sextonårsåldern bosatt i Stockholm. Han har tidigare publicerat lyrik och översatt och redigerat fackböcker, men *Åtta barn* är hans prosadebut. Boken bygger på släktforskning som hans äldste broder Olof, född 1917, har gjort om släkten bakåt i tiden och Olofs berättelse om sitt eget liv. Bertil har lagt till historierna om de övriga sju, inklusive sin egen historia.

Av många skäl varierar de åtta syskonens levnadshistorier kraftigt i längd och utförlighet. Astrid, född 1915, liksom de bägge andra systrarna Bertha Alice (1919–1978) och Mary (1921–1980) får knappa tio sidor vardera. Olof, medförfattaren, född 1917, upptar 57 sidor och Bertil själv, den yngste, född 1931, får 90 sidor. Av de tre återstående bröderna får John (1924–1995) det största utrymmet, 36 sidor, Ivar, född 1927, får 19 sidor och Uno (1929–1998) tio sidor.

Syskonskaran omfattade egentligen nio syskon. Den förstfödda, lilla Astrid Charlotta, född i maj 1913, dog bara en vecka gammal, så hon räknades tydligen inte, när titeln *Åtta barn* formulerades. Torpet som såg syskonen födas och växa upp var ursprungligen ett arrendetorp som barnens farfar Erik Olof Edin fått avstyckat från den gård, som hans yngre broder Nils Anders fått ärva.

Redan i inledningen av boken blir man överraskad och förvirrad av släkthistorien. Med snabb och lätt hand skissas de smått skandalösa, nära nog incestuösa, släktförhållandena i de tidigare generationerna. Farfars far, drängen Israel Edin, hade efter tretton års sammanboende med sin arbetsgiverska flyttat över till hennes dotters paulun, alltså till sin egen styvdotter, och slutligen gift sig med henne, när hon väntade barn. Inte ett ord om stämningen mellan kvinnorna i detta ménage à trois! När detta barn, Erik Olof, som kommit till under så speciella omständigheter, själv kom upp i ålder, gifte han sig med Marta Magdalena Johansdotter, som väntade barn med hans yngre bror Nils Anders, sedan denne trolöst nog övergett henne och gift sig med en annan!

Nils August Edin, som skulle komma att bli de åtta (nio) syskonens far, kom till världen 1886 som nummer fyra av sju barn i detta äktenskap.

I det sena 1800-talet var fattigdomen i torpen på den svenska landsbygden ohjälplig. Torpet kunde inte försörja eller ens hysa barnen när de växte upp. De måste ut och bort. Några drog till Amerika. Nils August som stannat hemma fick även han uppleva att torpet inte heller för honom gav tillräcklig bärgning för den växande familjen. Alla barnen måste försöka komma ut och tjäna sitt uppehälle eller åtminstone bidra till försörjningen redan i tio-elvaårsåldern. Redan som sexåring fick till exempel äldste pojken Olof såga familjens vinterförråd av ved, när pappa låg borta på arbete hela veckorna.

Historien om hur syskonen Edin tar sig fram i livet är en fascinerande berättelse som går parallellt med det svenska folkhemmets framväxt. Ut från den lilla enkla torpstugan går syskonen sina skilda vägar. Dessa barn, som endast fått den nödtorftiga folkskolebildning som dåtidens byskolor hade att erbjuda, blev duktiga, dugliga samhällsmedborgare. Via yrkeserfarenhet, korrespondenskurser, kvällskurser, folkhögskolor och andra bildningsvägar kom de att ha så olika yrken som kalaskokerska åt rikets överklass, försäkrings- och dataexpert, talpedagog för hörselskadade, kontorsskrivare på Televerket, signalspanare över Östersjön, beredskapsförman och förkämpe i arbetet mot skogshuggarnas yrkesskador, arbetsledare på fabrik, författare och översättare.

Den kanske mångsidigaste och mest spännande personen är brodern John, radiotelegrafist och signalspanare, som just sedan han förflyttats till Gotland såg sina tidigare arbetskamrater skjutas ner i den berömda DC 3:an över Östersjön den 13 juni 1952. Hans yrkeskunskaper förde honom jordklotet runt och han publicerade sina iakttagelser av utvecklingen i Afrika i den uppenbart kontroversiella *Afrikansk Dagbok*. Han var även diktare och debattör på DN Debatt.

Alla är, som det förefaller, ärligt skildrade. Författaren drar sig inte för att utlämna både syskonens, deras makars, arbetsgivares, grannars och bekantas mänskliga fel och brister, hemligheter, som kanske inte var ämnade för utomstående, vilket ger läsaren en känsla av att vara invigd, betrodd. Många av de närmast berörda, släktingar och reselebor till exempel, kan nog sätta kaffet i vrångstrupen under läsningen. Vem vill kännas vid

snålhet, översitteri, dumhet, elakhet hos sig själv eller äldre släktingar? Vem vill tala om sina egna sexuella hemligheter? Hur ofta förnekar vi inte alkoholproblemen? Livet i Resele saknade inte dramatik. Författaren skildrar inte bara stora spänningar mellan individer, samhällsklasser och generationer, utan också både dödsolyckor och självmord.

Författaren använder ofta dialogform, i vilken han försöker återge Reseledialekten fonetiskt. På slutet bifogar han, synnerligen förtjänstfullt, en liten ordlista över särskilt markerade ord i texten samt en hel liten grammatik som i ett koncentrat ger de viktigaste reglerna för att förstå idiomet.

Boken *Åtta barn* tar på sig uppgiften att berätta om en tid som fanns och om människor som nyss levde här, om deras villkor, deras ursprung som hotar att falla i glömska. På slutet uttrycker Bertil Edin en förhoppning om att boken kan inspirera någon mer att föra budkavlen vidare. Man kan bara hålla med. Böcker av detta slag är ovärderliga för vårt kollektiva minne.

Hervor Sjödin

Arne Sundelin och Anne Sörman. Skammens hud. Om spetälska i Sverige. Bokförlaget DN. Stockholm 2004.

Spetälska (lepra) är en av människans äldsta sjukdomar. Den omtalas redan i några av världens äldsta urkunder och sågs ofta som ett straff av gudarna. Själva namnet spetälska kommer från Bibeln. Sjukdomen angriper och vanställer ansiktet. Svårt lepromatösa får stora knölar i ansiktet, ögonbrynen faller bort, öronen förtjockas, näsryggen sjunker in och ögonen kan förstöras intill total blindhet. Sjukdomen förorsakas av en mikrob (mycobacterium leprae) besläktad med tuberkelbacillen. Löss och loppor anses vara smittobärare. Spetälskemikroben identifierades allra först av den norske läkaren Armauer Hansen 1873. Spetälska kallas därför också för "Hansens sjukdom". Upptäckten var sensationell, eftersom den gjordes nästan tio år före Robert Koch och det egentliga bakteriologiska genombrottet inom medicinen.

De indiska kastlagarna och de judiska renhetslagarna betraktade de smittade som orena och de drevs därför ut i isolering. I länder med hinduism, kristendom och islam har fruktan för spetälska alltid varit stor. I Muhammeds ordspråksbok, Hadith, står det: "Du

måste springa, när Du ser en spetälsk, så som Du sprunge för ett lejon". Sjukdomen var endemisk i Egypten flera tusen år före Kristus och Moses hade lärt känna den där. Vid israeliternas uttåg ur Egypten utfärdade han förordningar mot spetälska. En sjuk, som förklarats oren, skulle jagas ut ur lägret med sönderslitna kläder, naket huvud och med en slöja för munnen.

De spetälska kom tidigt att vårdas på särskilda anstalter. På kontinenten kallades de "Lazaar-hus". Lasarus var de spetälskas helgon. Vårt ord "lasarett" kommer därifrån. Under medeltiden fanns det över 20 000 spetälskesjukhus i Europa. Nordens äldsta leprosorium inrättades i Bergen 1266 och Stockholms största spital, som sjukhusen också kallades, hette S:t Örjansgården och låg på den plats som nu utgörs av Kungsträdgården. Spetälskan blev emellertid alltmer sällsynt i Sverige efter medeltidens slut och sjukdomsrisken var inte stor; man tror att endast en av 100 smittade blev sjuk. En hypotes är att en infektion med tuberkelbacillen skapade immunitet mot spetälska. Men sjukdomen bet sig ännu på 1700- och 1800-talet kvar i vissa landskap särskilt då i Dalarna och Hälsingland. De enskilda fallen var inte många, kanske ett par hundra vid 1800-talets mitt. Medicinalstyrelsen såg dock allvarligt på situationen och inrättade därför 1867 Sveriges sista leprosorium i Järvsö. Det stängdes 1943 men byggnaden finns ännu kvar. Sveriges sista leprasjuka kvinna, Kristina Asplund, avled 1976.

Om Järvsö spetälskesjukhus och dess patienter och deras familjer har journalisterna Arne Sundelin och Anne Sörman skrivit en ytterst gripande och läsvärd bok. De har tidigare gjort en TV-dokumentär om spetälskan i Sverige "I detta osköna hölje". Sundelin har också publicerat en bok om en leprakoloni på dagens Kreta. Författarna bygger sin bok på Umeåhistorikern Per Hellqvists C-uppsats om patientjournalerna på Järvsö sjukhus, som nu förvaras på Landsarkivet i Härnösand, på brevsamlingar och inte minst på intervjuer med ännu levande anhöriga till leprapatienter i Järvsö. De reflekterar också mer allmänt om sjukdom och utstötthet i historia och nutid. Styrkan i deras bok är att de 388 patienter som vårdades i Järvsö får komma i centrum och inte, som ofta i medicinhistoriska sammanhang, laboratorieupptäckter och sjukhusbyggnader. De sjuka blir inte " fall " utan drabbade medmänniskor.

Ingående dokumenteras spisordningar och arbetsrutiner på

sjukhuset. Mer spektakulära ting som Oscar II:s besök i Järvsö 1873 under Eriksgatan upp till Trondheim behandlas också. Kungen var intresserad av den svenska sjukvårdens utbyggnad och Oscar II:s Jubileumsfond kom bland annat att finansiera Österåsens sanatorium utanför Sollefteå.

Utstötthet och skam har i historien omgärdat spetälskan. Sundelin och Sörman tecknar en annan bild. De ger åtskilliga exempel på de anhörigas solidaritet med de drabbade. Intagningen på leprosoriet i Järvsö var frivillig och en del sjuka vårdades i hemmen utan att de närstående var rädda för att bli smittade. Förföljelse och avståndstagande kunde dock undantagsvis förekomma från grannars och anonyma bybors sida i Hälsingebygderna som när ett nybyggt hus bränns ner av rädsla för smittospridning.

Man har spekulerat en hel del kring varför spetälskan levde kvar så länge i Hälsingland. Flera förklaringar har tillgripits: pilgrimsleden för spetälska till Sankt Olovs grav i Nidaros/Trondheim gick under medeltiden efter Ljusnans dalgång. Linberedningen på 1700-talet och ogräset åkerklätt har också nämnts i sammanhanget. Sundelin och Sörman hänvisar i anslutning till Hellqvist till den utbredda fattigdomen. Men det gamla Hälsingland var inget särskilt fattigt landskap. Linodlingen gav välstånd med bland annat Flors Linnemanufaktur utanför Hudiksvall och på 1800-talet skapade skogen och sågverken stora förmögenheter hos bönderna. Det var nu som alla "träslott" byggdes. Att spetälskan blev så långlivad i Hälsingland kan möjligen ha att göra med att man på många håll använde sig av ett speciellt byggnadsskick med sammanbyggda bostads- och fähus.

Spetälskan klingade helt av i Hälsingland på 1930-talet redan innan sulfan blivit ett effektivt botemedel. Sjukdomen finns dock kvar i delar av Sydösteuropa men framför allt i Tredje världen. WHO räknar med att det finns över en miljon spetälska och att tiotals miljoner lever med sviter av sjukdomen i form av olika funktionshinder. I Sverige är alltså sjukdomen sedan mer än ett halvt sekel helt försvunnen men den lever kvar som ett kollektivt minne i den hälsingska familjehistorien.

Lars-Göran Tedebrand

Evert Baudou. Den nordiska arkeologin – historia och tolkningar. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien. Stockholm 2004.

Vilhelm Moberg skriver i första delen av sin *Min svenska historia* att "Sveriges största riksarkiv är den svenska jorden". Det är en träffande formulering. Det har bott människor i vårt land i mer än 12 000 år men de första inhemska skriftliga källorna, runorna, är från 1000-talet. Äldre skriftliga vittnesbörd är främst av romersk proveniens. Arkeologin, dvs. vetenskapen om vår skriftlösa förhistoria så som den kan klarläggas genom analys av våra mer än en halv miljon fornlämningar, blir därmed vetenskapen om 90 procent av människans tid i vårt land. Den internationella förhistoriska arkeologin arbetar med vida längre tidsskalor; i Afrika på kanske fyra miljoner år.

Om hur den nordiska förhistoriska arkeologin, särskilt den svenska, och dess föregångare, 1600-talets yverborna antikvarism, tolkat sitt material har professor Evert Baudou skrivit en diger och spännande bok. Baudou är professor emeritus i arkeologi vid Umeå universitet och har själv genom sin egen och sina elevers forskning givit en i mycket ny bild av Norrlands förhistoria. Baudou har redan tidigare dokumenterat sitt intresse för den egna disciplinens historia bland annat genom en biografi över Gustaf Hallström, pionjär inom den norrländska arkeologin och ledande expert på Nordskandinaviens hällristningar.

Den förvetenskapliga arkeologin får sin givna plats i Baudous bok. Redan omkring 1470 hade historieskrivaren Ericus Olai framfört tesen att Sverige var folkvandringsfolket goternas urhem. Inspirerad av den svenska stormaktens framväxt kom denna s.k. göticism att blomstra på 1600-talet. Man upptäckte nu också runinskrifterna och den isländska sagoskatten, där man ganska ogenerat lät sagogestalterna bli historiska personligheter. Den verkligt store fantasten var den i övrigt saklige naturforskaren professor Olof Rudbeck i Uppsala. I sin Atlantica rumsterade han fritt omkring i etymologien och hävdade att Sverige kort efter syndafloden befolkats av ättlingar till Jafet och hans son Magog, att runorna var förebilder för både de grekiska och latinska alfabetena och att det svenska språket var äldst i världen efter hebreiskan. Idéhistorikern Gunnar Eriksson menar i sin stora biografi över Rudbeck häromåret att denne fullt och fast trodde på sina bisarra idéer.

De statliga myndigheterna, som

starkt expanderade på 1600-talet, tog snart också hand om fornforskningen och "antikviteterna". Rikskanslern Magnus Gabriel De la Gardie grundade 1667 Antikvitetskollegium, en föregångare till Vitterhets- historie- och antikvitetsakademien, som givit ut Baudous bok. Vid 1800-talets början hade ett betydande antal "fornsaker" eller avbildningar av dessa samlats i de nordiska museerna. Någon metod för att systematisera materialet och för att bestämma dess kronologi fanns emellertid ännu inte. Men på 1820- och 1830-talet får vi ett genombrott för den vetenskapliga arkeologin i Norden. Det är dennas utveckling som Baudou sedan på ett intellektuellt mycket stimulerande sätt följer och analyserar. I fokus står de växlande tolkningarna av arkeologins kronologi och av folkens etnicitet. Utgrävningarnas historia, kulturmiljövårdens historia liksom medeltidsarkeologin lämnas däremot utanför framställningen.

Alltsedan den amerikanske vetenskapshistorikern och filosofen Thomas Kuhn 1962 publicerade sin bok *The Structure of Scientific Revolutions* har man ofta analyserat vetenskapliga utvecklingsförlopp som paradigmskiften där den lugna kontinuiteten avbryts av plötsliga och epokgörande revolutioner. Einsteins relativitetsteori är exempel på en sådan revolution. Kuhns metod har emellertid utsatts för kritik. Kanske är den bäst lämpad för analys av naturvetenskapliga discipliner; Kuhn var själv ursprungligen fysiker. Inom de humanistiska och historievetenskapliga ämnena sker kunskapstillväxten mer gradvis. Baudous egen teoretiska bas är hämtad från filosofen Hans-Georg Gadamers hermeneutik och begrepp och tankelinjer hos den franske sociologen Pierre Bourdieu och den polske vetenskapsteoretikern Ludwik Fleck. Alla tre ser forskningen i ett historiskt och socialt sammanhang och betonar mer än Kuhn forskarens samhällsberoende. Baudou lägger inte, som ej sällan sker, ut ett teoretiskt skyltfönster utan håller med pedagogisk talang fast vid sina teoretiska utgångspunkter, när han studerar den nordiska arkeologin som ett förvånansvärt väl integrerat tankekollektiv med gemensamma metoder och problemställningar.

Föregångsman vid det arkeologiska genombrottet i Norden var chefen för det danska Nationalmuseum, Christian J. Thomsen. I hans epokgörande skrift *Ledetraad til nordisk Oldkyndighed* (1836) möter vi för första gången klart uttalad och motiverad treperiodsindelningen i sten-, brons- och järnålder. Indelningen har blivit bestå-

ende men problematiserats på olika sätt. Den bygger nämligen på vad som bevarats och inte på vad som i verkligheten använts. Kanske har bronsredskap bara använts som prydnadsföremål och trä har alltid spelat en viktig roll. Riksantikvarien Bror Emil Hildebrand, skaparen av Statens historiska museum i Stockholm, introducerade treperiodsystemet i Sverige. En viktig pionjär var också zoologiprofessorn Sven Nilson, som företog socialevolutionistiska jämförande studier mellan fornfynden och naturfolkens redskapstyper.

De arkeologiska metoderna förfinades sedan ytterligare vid 1800-talets slut av dansken Sophus Müller och svensken Oscar Montelius. Montelius, som var påverkad av Charles Darwins utvecklingslära, diskuterade fornfyndens absoluta och relativa kronologi i sitt arbete *Om tidsbestämning inom bronsåldern* (1885), ett klassiskt verk inom nordisk arkeologi. Montelius typologi är ännu idag orubbad. Vid 1900-talets början kan arkeologin sägas ha omvandlats till en verklig vetenskap. Tidens vetenskapliga positivism, hämtad från fransmannen Auguste Comte, med tonvikten på iakttagelser och beskrivningar och inte på förklaringar dominerade inom det arkeologiska forskarsamhället. Professurer i ämnet inrättades i Uppsala 1913 och i Lund 1919. De följdes sedan av lärostolar i Stockholm 1949, i Göteborg 1960 och i Umeå 1975. Att Göteborg och Umeå fick egna institutioner i arkeologi resulterade i att den förbisedda svenska förhistorien utanför Mälardalen och Skånes torvmossar lyftes fram i ljuset.

Det lokala intresset för svensk forntid nådde också en kulmen vid förra sekelskiftet. Uppsalaakademikern Theodor Hellman grundade 1909 Föreningen för norrländsk hembygdsforskning. Friluftsmuseerna Murberget i Härnösand och Jamtli i Östersund tillkom några år senare. En rad fornminnesföreningar bildades också runt om i landet. En av de ledande inom Medelpads Fornminnesförening var författaren Olof Högberg, en tid intendent för föreningens fornmuseum på Norra berget i Sundsvall. Skolan, som numera sedan länge försummat både svensk förhistoria och historia, spred också kunskap om forntiden. Baudou återger ett fotografi från en hembygdslektion i en folkskola i Njurunda på 1920-talet, där eleverna studerar planscher över landhöjningen, fynd och fornlämningar.

Arkeologin fick också en mycket tydlig samhällsfunktion omkring 1900. På sina håll skedde en tät integration mellan arkeologi och nationalism. Den s.k. germanska

arkeologin sökte legitimera Tysklands expansionssträvanden och blev under nazitiden en mycket obehaglig arkeologisk genre. Vid den internationella arkeologkongressen i Oslo 1936 var tidens politiska motsättningar högst påtagliga. Den politiserande arkeologin hade också utlöpare i Sverige. Framstående arkeologer som Birger Nerman och Sune Lindqvist menade att arkeologin inte bara hade en vetenskaplig uppgift utan också en politisk. Nerman hävdade med emfas att tre kungar av Ynglingaätten, Aun, Egil och Adils, låg begravda i Uppsala högar. Inom den frambrytande källkritiska historieforskningen med Lauritz Weibull i spetsen såg man detta som nationell romantik utan historisk grund.

I Norge efter unionsupplösningen 1905 och i Finland efter självständigheten 1917 fick arkeologin en tydlig nationsbyggande och identitetsskapande roll. Utgrävningen av Osebergsskeppet i Norge blev en symbolhandling och i Finland menade arkeologen Julius Ailio att finska stammar skulle ha bott i landet ända sedan stenåldern. I Danmark fördes ungefär vid samma tid en lång diskussion om det danska folkets etnicitet.

1900-talsarkeologin har på ett fruktbart sätt integrerat nya metoder och tekniker: pollenanalys, C 14 metoden, fosfatanalys, stratigrafisk datering m.m. Sedan 1960-talet har redskap som systemanalys och processuell arkeologi introducerats. Arkeologin har särskilt starkt influerats av den anglo-amerikanska Nya arkeologin, som ser ett komplext och ömsesidigt beroendeförhållande mellan människa och miljö. På sistone har också en feministisk kritisk arkeologi vuxit fram, som bland annat diskuterat genusordning och maktförhållanden i forntiden. Den svenska och nordiska arkeologin är idag en pusselbit inom den dynamiska globala utforskningen av "the human past" genom vilken de mänskliga samhällenas förhistoria i all sin skiftande rikedom på alla kontinenter och över stora tidsrymder alltmer klarläggs.

Evert Baudous bok kommer utan tvivel att bli en klassiker inom nordisk kulturvetenskaplig historiografi. Den är inte primärt skriven som lärobok men torde bli obligatorisk läsning inom den högre utbildningen i arkeologi vid våra lärosäten. Genom sin pedagogiska uppläggning blir den också en bok att konsultera för alla som är intresserade av Nordens gryningstider.

Lars-Göran Tedebrand

Johan Nordlander-sällskapets årsmöte den 6 april 2005

Årsmötet hölls i Humanisthuset, Umeå universitet.

Lars-Göran Tedebrand utsågs att leda förhandlingarna. Styrelsens verksamhetsberättelse och revisorernas årsberättelse föredrogs, varefter styrelsen beviljades ansvarsfrihet för det gångna verksamhetsåret.

Alla styrelseledamöter omvaldes och den nya styrelsen har följande sammansättning:

Ordförande:	Lars-Erik Edlund
Vice ordförande:	Gerd Häggman
Skattmästare:	Sigurd Nygren
Sekreterare:	Pär Eliasson
Vice sekreterare:	Bo Nilsson
Redaktör:	Tuuli Forsgren
Klubbmästare:	Angelica Lindgren
Övriga ordinarie ledamöter:	Cuno Bernhardsson, Björn Olsson

Tom Eriksson och Daniel Lindmark omvaldes till revisorer och Anders Persson omvaldes till revisorssuppleant.

Som valberedning omvaldes Heidi Hansson och nyvaldes Mats Danielsson och Göte Hållstam.

Årsmötet beslöt att årsavgiften, 200 kronor, skall vara oförändrad.

Ordföranden delade ut sällskapets pris för framstående norrländsk kulturforskning till advokaten Per Tingbrand för hans internationellt uppmärksammade vetenskapshistoriska forskning kring linnélärjungen och pitesonen Daniel Solander.

Efter årsmötet höll pristagaren ett föredrag om Daniel Solanders liv och verk.

Kvällen avslutades med sedvanligt samkväm.

Vid protokollet
Pär Eliasson

Medarbetare i detta nummer

Lassi Fordell, f. 1934 i Kajana församling, Finland. Till Sverige och Umeå som krigsbarn 1941. Gymnasielärare i historia och samhällskunskap.

Margareta Grafström, f.1922 i Kiruna. Etnolog och hembygdsforskare, bosatt i Härnösand. Rötter i Tornedalen och Uppland. Publicerat många skrifter; linodlare, slöjdare m.m. Fick 1990 Johan Nordlandersällskapets kulturpris.

Heidi Hansson, f. 1956 i Umeå. FD, universitetslektor vid Institutionen för moderna språk/engelska, Umeå universitet. Leder bl.a. ett projekt om utländska resenärers skildringar av Norrland på 1800-talet.

Anders Huggert, f. 1944 i Solna, bosatt i Umeå och numera forskare vid Västerbottens museum. Under 18 år har Huggert tjänstgjort som chef för detta museum.

Anita Salomonsson, f. 1935 i Hjoggböle, Skellefteå. Socionom och författare. Blev 2005 hedersdoktor vid Humanistiska fakulteten, Umeå universitet.

Hervor Sjödin, f. 1936 i Skellefteå. FM, f.d. lärare i franska och tyska vid gymnasiet i Sollefteå. Forskar om Laura Fittinghoffs liv.

Lars-Göran Tedebrand, f. 1939 i Sundsvall, professor emeritus i historisk demografi vid Umeå universitet och kulturmedarbetare i Sundsvalls tidning.

Per Tingbrand, f. 1937 i Råneå, JK 1962 i Uppsala, hovrättsfiskal i Umeå 1966, advokat i Piteå 1969–91, hedersmedborgare på den forna svenska ön St. Barthélemy i Västindien, flyttade 2001 från Piteå till Dalarö. Fick 2004 Johan Nordlander-sällskapets kulturpris

Innehåll

ANITA SALOMONSSON: Något om bakgrunden till romanen *Armade cykel* 1

MARGARETA GRAFSTRÖM: "Ut i världen att söka lyckan" – ett stycke 1700-tal 5

PER TINGBRAND: Daniel Solander – linnélärjungen och världsomseglaren 16

LASSI FORDELL: Kyrkbron i Umeå 47

HEIDI HANSSON: Turisten och det vänliga folket i norr 55

ANDERS HUGGERT: Det låg en åskvigg i ett stenröse i Myre by, Vibyggerå, Ångermanland 69

RECENSIONER 74

JOHAN NORDLANDER-SÄLLSKAPETS ÅRSMÖTE 84

MEDARBETARE I DETTA NUMMER 85